

DANMARKS RUINER

Engelsborg skibsværft

---

bevaringsarbejdet 1985-1989

DANMARKS RUINER 5

Engelsborg skibsværft – bevaringsarbejdet 1986-1989

Udgivet af Skov- og Naturstyrelsen 1991

Tilrettelæggelse og skrivning: Arkitekt Lis Strunge Andersen
Baseret på dokumentationsmateriale af arkitekt Jørgen Frandsen
Koordinator: Arkitekt Kjeld Borch Vesth

Tryk og repro: Notex-Grafisk Service Center, Søborg

Oplag: 300 eksemplarer

ISSN: 0906-5121

Pris: 90 kr.

Sælges ved henvendelse til:

Miljøministeriet
Skov- og Naturstyrelsen
Informationssektionen
Slotsmarken 13
2970 Hørsholm
Tlf: 45 76 53 76

FORORD

Denne rapport om Engelsborg skibsværft er nummer 5 i en rapportserie, der beskæftiger sig med Skov- og Naturstyrelsens bevaringsarbejde på Danmarks historiske ruiner.

De historiske ruiner er som jordfaste fortidsminder fredet efter Naturfredningsloven. Skov- og Naturstyrelsen har ansvaret for deres løbende vedligeholdelse og restaurering.

De ruiner, der behandles i rapportserien, er alle restaureret som et led i Ruinkampagnen, der i 1986 blev iværksat af Miljøministeriet. Ruinkampagnen skal over en periode på 10 år stoppe forfaldet på vore mest nedbrydningstruede ruiner og sikre, at de dels kan bevares for eftertiden, dels kan formidles for nutiden.

Det er hensigten hermed at publicere det arbejde, der udføres på ruinerne i løbet af kampagnen, og rapporten er således et sammendrag af det indsamlede dokumentationsmateriale. En vigtig del af rapporterne vil være en oversigt over det kildemateriale, der er registreret i forbindelse med arbejdets forberedelse, (litteratur, beretninger, opmålinger osv.). Disse lister vil blive suppleret, efterhånden som flere kilder bliver registreret.

Skov- og Naturstyrelsen

INDHOLDSFORTEGNELSE

Indledning 5

Målsætning

Historisk beskrivelse 11

Datering og viden

Registrering 21

Bygningsbeskrivelse før restaurering

Skadesbeskrivelse

Bygningsarkæologiske iagttagelser

Restaurering 45

Arbejdsforløb – tårnet

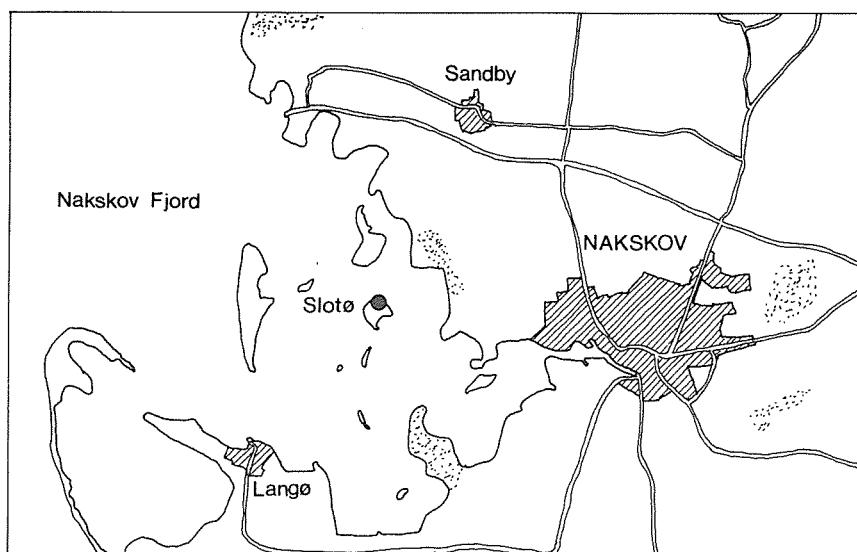
Arbejdsforløb – flankemurene

Arbejdets resultat

Kilderegistrant 55

Bilag A og B

Opmålinger af Tage Sand og Grethe Kølle 1947

Oversigtskort

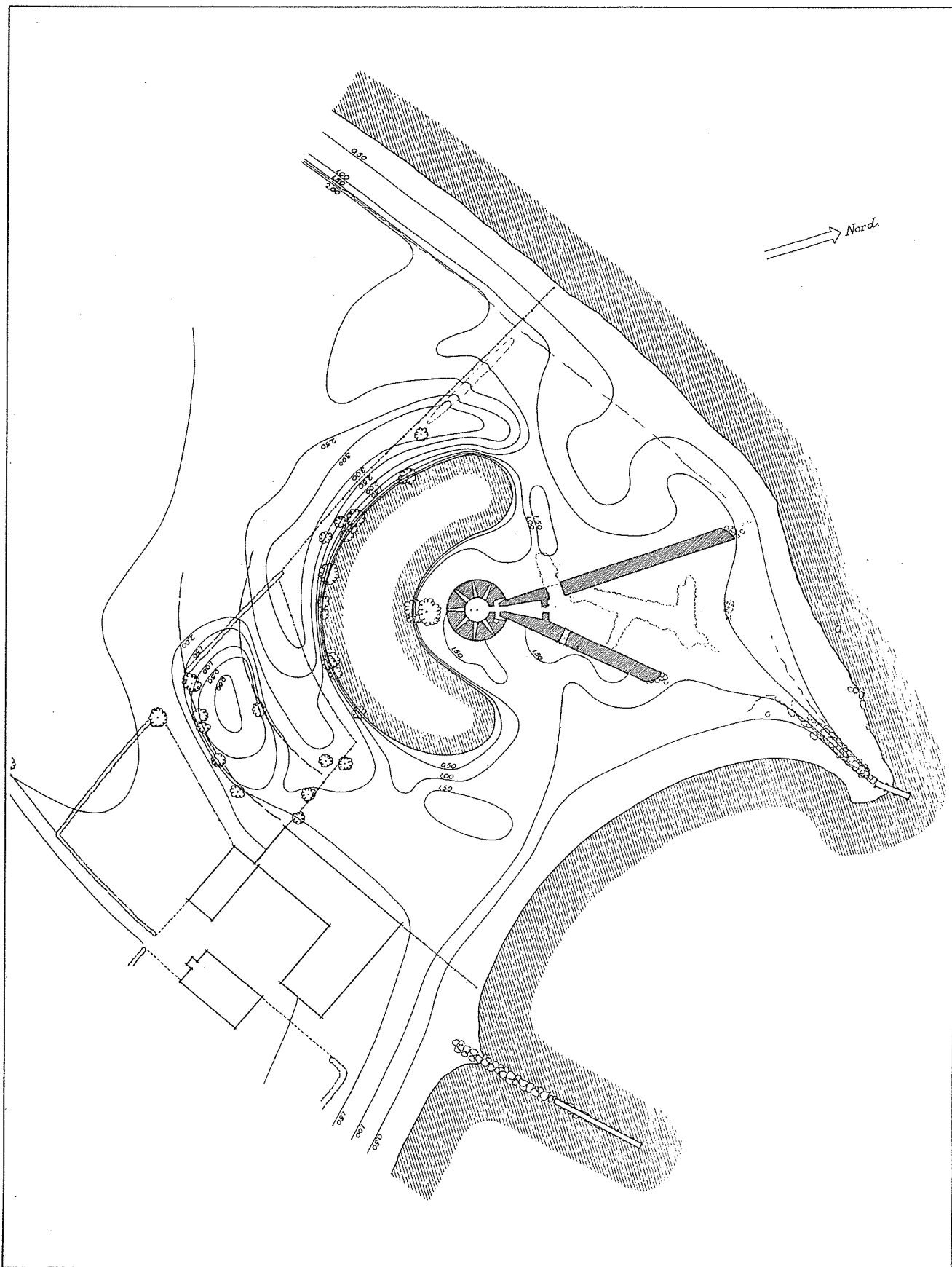
I fredningsdeklarationen fra 1895 for Engelsborg findes en klausul om, at hvis der ved en undersøgelse af ruinen skulle findes guld eller sølv, skal ejeren af ruinen have skattens metalværdi udbetalt. I følge den lokale tradition skulle der nemlig i tårnet være nedgravet en tønne guld. Men en lille djævel farer rundt omkring tønden og forhindrer folk i at hæve skatten. Og først når Danmark kommer i stor nød skal skatten kunne hæves.

Marius Hansen skriver i "Udgravningerne paa Slotø" Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog 1948, side 525: "Det er sikkert Sagen mod Bisp Jens Andersen Beldenak [skaldenakke], der sad fanget paa Øen — og som senere hævdede, at hans store Skat af Penge og Værdigenstande var blevet ham frarøvet under Opholdet paa Engelsborg — der er den virkelige Kærne i denne Overlevering. Et Vandremotiv er sikkert den Del af Sagnet, der melder, at Skatten først skal hæves, naar Danmark er i stor Nød — og Gaadens Løsning blev et uerstatteligt historisk Mindesmærke — en national Skat, mere værd end en Tønne Guld."

Skønt Engelsborg ikke har nogen lang historie som aktivt bygningsværk, viser ovenstående dog at dets betydning som "det historiske sted" er temmelig vigtig.

Slotø ligger midt i Nakskov Fjord. Den naturlige sejlrende til Nakskov slår en bue nord om øen og der har altid været en livlig skibstrafik på dette sted. Senere er der blevet gravet en ny rende syd om øen. På nordspidsen af øen ligger Engelsborg med tårn og sine 2 flankemure i et stort V pegende ud mod vandet. Mod syd er ruinen omgivet af resterne af et vold- og gravanlæg, som oprindeligt bestod af en vold, der formodentlig gik fra østbred til vestbred, dernæst en grav, der stod i forbindelse med havet, igen en vold og inderst en grav, der gik helt op til tårnet. Øen er i dag så godt som ubeboet, da gården, der

INDLEDNING

Situationsplan af Engelsborg 1947. Mål 1:1000. Tage Sand NM2

INDLEDNING

---

ligger ved siden af Engelsborg, i dag anvendes til sommerbolig. Postbåden til Albuen er den eneste forbindelse til øen.

Lübeck var i begyndelsen af 1500-årene den store trussel mod Danmark, og Kong Hans havde brug for at befæste sit herredømme i Østersøen. Engelsborg blev da bygget som et befæstet orlogsværft i 1509. Samtidigt blev lensadministrationen for Lolland flyttet fra Ravnsborg til Engelsborg.

Valget af Slotø beroede på, at der her både var stor vanddybde ind til strandkanten, så søsætningen af de tunge skibe kunne ske gnidningsløst, og at der var adgang til store mængder af egetræ i nærheden. Orlogsværftet var i brug indtil midten af 1500-årene, hvor det nedlægges.

Øen hed oprindeligt Ebelø, men ændrede efterhånden navn og kom til at hedde Slotø. I 1623 istandsatte Christian IV værftet, og der blev igen bygget skibe i en periode på ca. 10 år. Herefter blev det igen nedlagt og delvist nedbrudt, da materialerne skulle bruges til Nykøbing slot. I 1809 blev der anlagt et kanonbatteri på Øen. Det skulle forsvare indsejlingen til Nakskov mod englænderne, men blev nedlagt efter kun få års brug.

Engelsborg var blandt de første ruiner, der blev fredet i Danmark. Det skete ved de såkaldte kancellifredninger, der fandt sted fra 1809-11. Fredningerne opstod som følge af dannelsen af den kongelige Commission til Oldsagernes Opbevaring i 1807, der bl.a. havde som formål at bevare monumenter fra oldtiden for eftertiden.

Engelsborg set mod syd 1912. Foto: Mackeprang, NM2

INDLEDNING

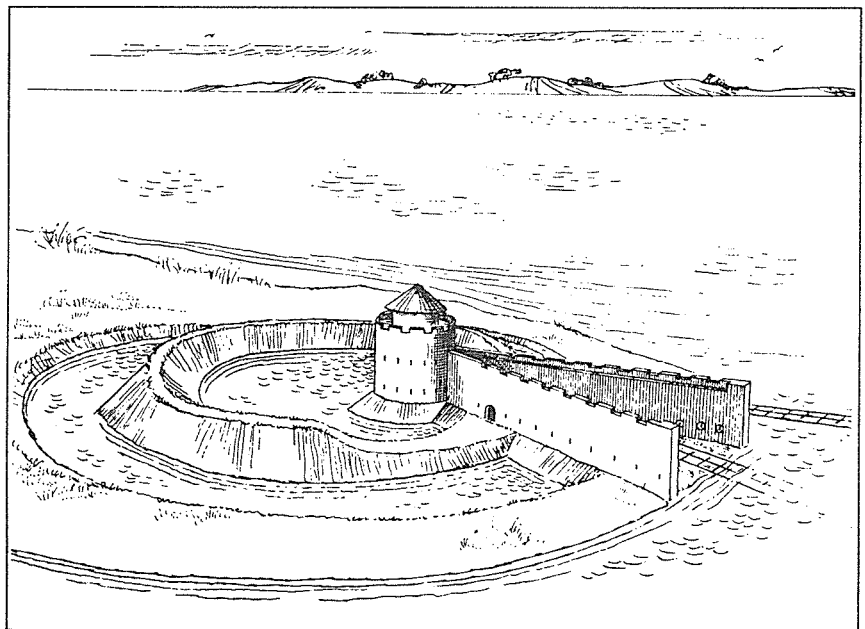

I alt blev 208 fortidsminder fredet, men fredningerne havde tilsyneladende ikke nogen praktisk betydning. I dag er kun 117 af de 208 fredede fortidsminder bevaret.

I 1895 blev Engelsborg så fredet igen, og midt i 1940'erne blev ruinen gravet ud, ved den lokalhistorisk interesserede gymnasielærer Marius Hansen. Efter udgravningen fik ruinen lov til at ligge hen uden på nogen måde at blive sikret. Ruinen kom derved i et tiltagende forfald, og efter en besigtigelse i 1985 kom den til at indgå i Ruinkampagnen, der blev iværksat 1986 af det daværende Fortidsmindekontor i Fredningsstyrelsen, nu Kulturhistorisk kontor i Skov- og Naturstyrelsen. Restaureringsarbejderne strakte sig over 4 år fra 1985-1989 og omfattede både tårn og flankemure.

Arbejdet blev projekteret af Skov- og Naturstyrelsen ved arkitekt Jørgen Frandsen med hjælp fra arkitektstuderende Elise Stoklund, Birgitte Hansen og Pernilla Mathisen. Arbejdet blev udført af Murermester Johan Henriksen, Langø og der blev ført tilsyn af Skov- og Naturstyrelsen ved arkitekt Jørgen Frandsen.

Denne rapport er et sammendrag af det dokumentationsmateriale, der er udarbejdet i forbindelse med restaureringen og er et forsøg på at samle den viden, der i dag haves omkring orlogsværftet Engelsborg.

Rekonstruktionstegning af Engelsborg, udført af Marius Hansen

MÅLSÆTNING

Den overordnede målsætning for bevaringsarbejdet kan opdeles i 2 delmål: Bevaring og formidling.

Det primære mål er at bevare ruinen bedst muligt for eftertiden, da det er vores opgave at overlevere så meget originalt materiale som muligt til vore efterkommere. Dernæst er det målet at formidle den bevarede ruin, at gøre den forståelig for de besøgende.

Disse delmål kan dog sjældent adskilles i praksis, eftersom en hver bevaringsforanstaltning forudsætter en stillingtagen til ruinens fremtræden. Prioriteringen vil dog altid være: først bevaring derpå formidling.

De bevaringsforanstaltninger, der kan tages i brug er:

Pleje, som hovedsagelig er vegetationspleje - græsslåning, udtynding af bevoksning, fældning af træer og renholdelse af arealet. Men det kan også være etablering af publikumsfaciliteter som parkeringspladser, stier og trapper. Plejen udføres efter en plejeplan og har til formål at opretholde en bevoksning, der ikke beskadiger ruinen og som samtidig lader den fremtræde synlig og tiltalende i landskabet. Ved plejearbejdet sker der ikke indgreb i selve ruinen, kun i vegetationen.

Tildækning, som oftest vil ske i kombination med en markering af ruinen. Det kan f.eks. ske ved opbygning af græstørvsmure over de bevarede bygningsdele. Det kan også ske ved opfyldning af grus i frilagte kældre, hvis mure truer med at falde sammen. De anlæg, der sikres ved tildækning, bevares bedst muligt for den fremtidige forskning.

Restaurering, som omfatter forskellige former for stabilisering og vedligeholdelse af ruinens fysiske tilstand. Formålet med arbejdet er at opretholde ruinen i en given tilstand og sikre den mod nedbrydning. Det mildeste indgreb er konservering, hvor den igangværende nedbrydning stoppes, uden at der fjernes noget, og uden at der tilføjes noget. Man forsøger at stabilisere ruinen i dens nuværende tilstand ved at fjerne årsagerne til nedbrydning, eller man forsøger at formindske den naturlige nedbrydnings angrebsflader. Hvor ruinens konstruktion er svag, eller hvor der ønskes en forbedret formidling, kan det være nødvendigt at iværksætte restaureringsarbejder, som vil medføre indgreb i dens tilstand. Dette kan samtidig medføre, at det bliver nødvendigt at tilføre nye materialer og konstruktioner.

Formidling, som skal gøre ruinen mere forståelig for den besøgende. Der vil her være tale om markering af manglende eller jorddækkede dele af ruinen. Det kan desuden være retablering eller tydeliggørelse af ruinens landskabelige forudsætninger.

INDLEDNING

For at bevare Engelsborg værftsrudin, har det været nødvendigt at restaurere ruinen ved at foretage konserveringsarbejder på murværket. Desuden har det været nødvendigt at foretage en konstruktiv sikring af østre flankemurs murværk omkring skydeskåret.

DATERING OG VIDEN

Langt de fleste skriftlige kilder synes at være enige om, at det var kong Hans, der opførte Engelsborg. Hvilken funktion, der var den vigtigste for kongen, skibsværftet, forsvarsværket eller administrationen, kan være svært at afgøre. Hvorfor anlægget kun fungerede i højst 40 år vides heller ikke, men her kan flere faktorer have spillet ind.

Begyndelsen af 1500-årene var en politisk spændt tid for Danmark. På den ene side var der Hanseforbundets store handelsmonopol i Østersøområdet, som kong Hans bestræbte sig på at bryde. Bl.a. ved at give hollandske og engelske byer handelsprivilegier på linie med hansestædernes. På den anden side var der Sveriges krav om uafhængighed, der blev mere og mere påtrængende efterhånden som landet opbyggede en givtig handel med især jernmalm. Kong Hans forsøgte så at iværksætte en handelsblokade mod Sverige.

Trods Danmarks konflikt med Sverige, fortsatte Lübeck, den førende hansestad, at drive handel med begge lande. Dette anså kong Hans for en fjendtlig handling, og han lod derfor sine kapere opbringe skibe fra Lübeck. Lübeckerne blev selvfølgelig trætte af dette og besluttede at ophæve den tvungne blokade og sendte en handelsflåde til Stockholm. Svenskerne anså dette for en passende lejlighed til at genoptage kampen for uafhængighed.

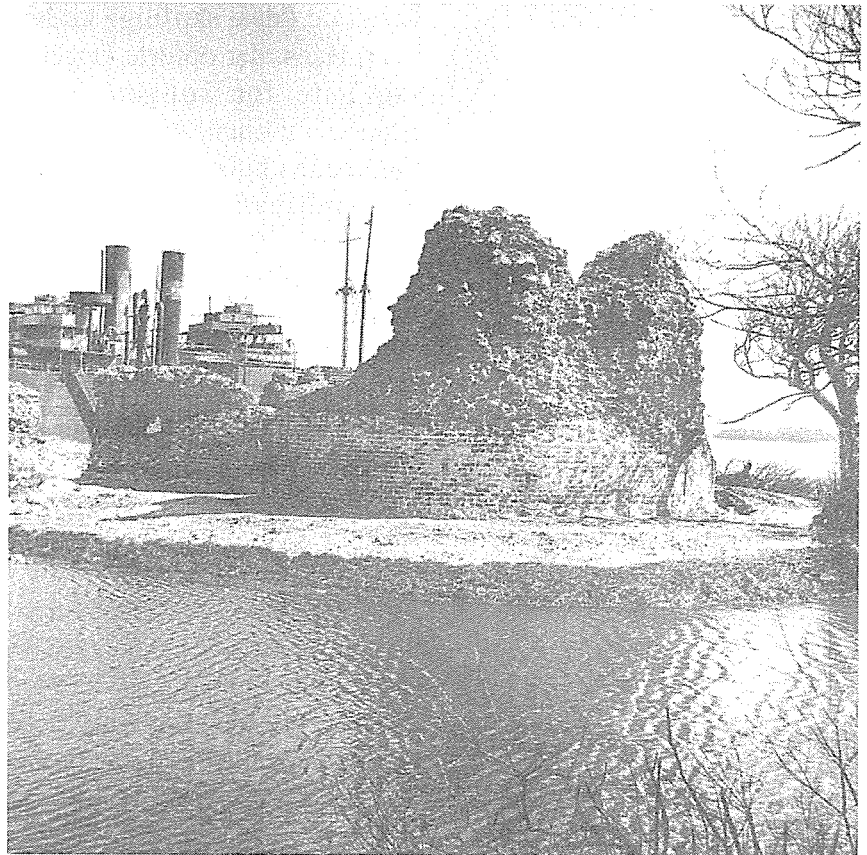
I Danmark havde kong Hans haft den kommende krig med Lübeck/Sverige under forberedelse i et stykke tid. Han havde således begyndt opbygningen af Europas første orlogsflåde med det ene formål at føre krig. I 1509-10, da konflikten var ved at bryde ud i lys lue, besluttede han derfor at opføre et orlogsskibsværft på Slotø i Nakskov Fjord. Der var på dette tidspunkt allerede skibsbygninger i gang ved Sønderborg, i Kalundborg og på Bremerholm i København.

Valget på Slotø var nok styret af øens beliggenhed ved dybt vand og de mange egeskove på Lolland. Desuden var det vel vigtigt, at det lå tæt på den kommende krigsskueplads, nemlig Østersøen.

Engelsborg, som også blev kaldt Nyslot, virkede planlagt som en helhed. Administrativt blev den hovedsæde for Lolland. Den første lensmand var Oluf Holgersen Ulfstand, bror til Jens Holgersen Ulfstand, som førte an i kapertogterne mod lübeckernes skibe. Han førte siden flagskibet Engelen, som man mener blev bygget på Engelsborg. Anlægget var altså ikke blot rammen om et skibsværft, som det primære formål. Det var også et forsvarsværk med skydeskår i tårn og flankemure og et administrativt centrum.

Skibsværftet blev anlagt således, at det var let at forsvare. Det bestod yderst af et voldanlæg med en ydre voldgrav, der formentlig havde forbindelse med havet. Således er det bl.a. afbildet i Resens Atlas.

Tårnet set fra sydvest efter udgravningen. V.H. 1946 NM2

Beskrivelse af anlægget

Dernæst var der en jordvold og inden for denne igen en voldgrav, som løb rundt om tårnets fod. Adgangen til værftet er sket gennem 2 åbninger i flankemurene i vest og sydøst.

Anlægget blev opført med det runde tårn i syd. Det havde en diameter på ca. 10,9 m og en murtykkelse på kasse-muren på ca. 3,3 m. Tårnet har været i mindst 2 etager med 2 rækker skydeskår. I nederste etage har der været 9 skydeskår, hvoraf de 2 nærmest flankemurene har været beregnet til at skyde langs med flankemurenemurene. Det vides ikke med sikkerhed, hvor mange, der har været i anden etage. I dag ses kun bevarede dele af den nederste række skydeskår samt svage spor af skydeskår i anden etage.

I tårnets indgangsparti var der i murens østre side indbygget en højresnoet vindeltrappe. En højresnoet vindeltrappe havde normalt den betydning, at en angriber var nødsaget til at have sit våben i venstre hånd, mens forsvareren kunne bruge den højre.

Skydeskårene i tårnet var enkeltsmigede og har været udstyret med en rekylbjælke omtrent midt i hullet. Våbenet, der har været brugt her, har sikkert været en hagebøsse, som var et groft håndskydevåben. Den var forsynet med en hage, der kunne lægges over bjælken, som så optog rekylen fra affyringen. Den lave placering af den nederste

---

HISTORISK BESKRIVELSE

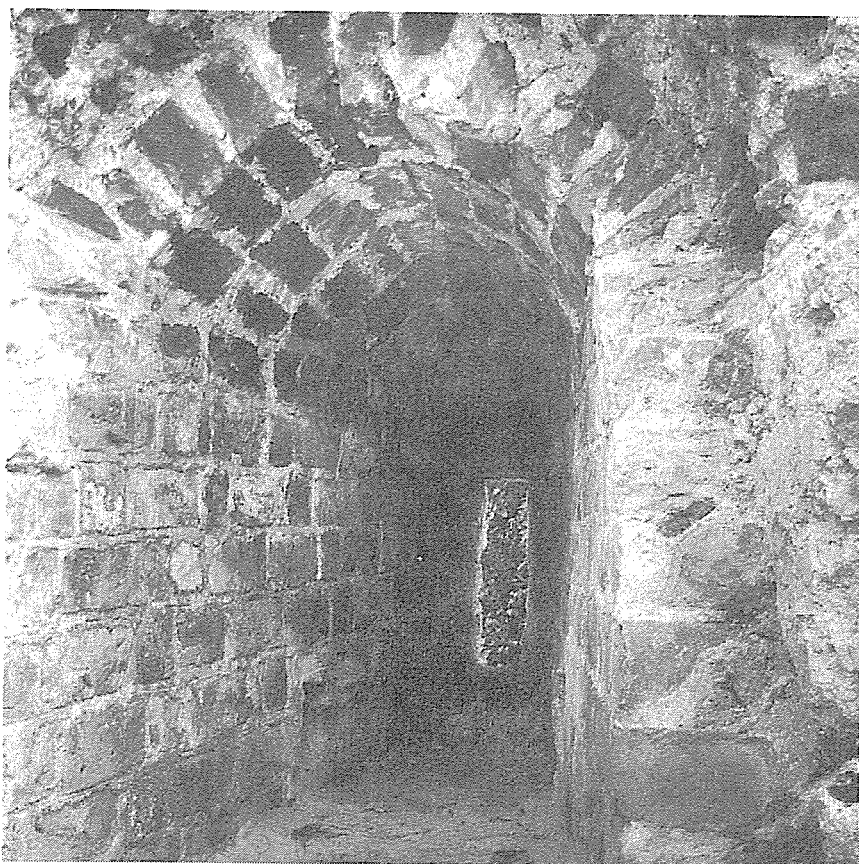
række skydeskår må have betydet, at de kun var beregnet til et nærforsvar, når fjenden først var nået over jordvolden. Fjernforsvaret må have foregået fra den (de) øverste etage(r).

Selve værftet var placeret mellem de 2 flankemure, hvor beddingerne og nogle af værftets værksteder også var placeret. Arealet har været brolagt. Flankemurene har sandsynligvis nået ud over strandkanten, ud i vandet. På ydersiden har der været et kajanlæg, hvor skibene, efter at være løbet af stabelen, blev færdigmonteret. En slags samlebandsarbejde kunne man vel sige. Flankemurene havde en vinkel på ca. 48°, men længst oppe mod tårnet var deres indbyrdes vinkel ca. 16° spidsere. Her har der sandsynligvis været et overdækket forrum til tårnet.

Flankemurenes skydeskår har også været forsynet med en rekylbjælke. Det har sandsynligvis også været hagebøsser, der har været brugt her.

De sekundære bygninger og lensadministrationen menes at have været placeret uden for voldanlægget i sydøstlig retning, omtrent der, hvor den nuværende gård er placeret.

Ved første øjekast synes tårnet og flankemurene ikke at være opført samtidigt. Tårnet er opført i polsk forbandt og flankemurene er opført i munkeforbandt. De to typer forbandter forekommer dog meget ofte

Tårnets skydeskår set fra den indvendige side. Rekylbjælkehullet kan ses nederst i skydeskårets venstre sidemur.1946 NM2

side om side her i slutningen af middelalderen. Desuden er det polske forbandt med en løber og en kop nemmere at bygge rundt med fremfor munkeforbandtet med to løbere og en kop.

Der er desuden ikke forbandt mellem de bevarede 6-7 nederste skifter af facademuren mellem tårn og flankemur. Måske har der været forbindelse længere oppe, det vides ikke. Eller måske skal det betegne et byggeskel, sikkert af kortere varighed. Anlægget synes dog klart at være planlagt som en helhed.

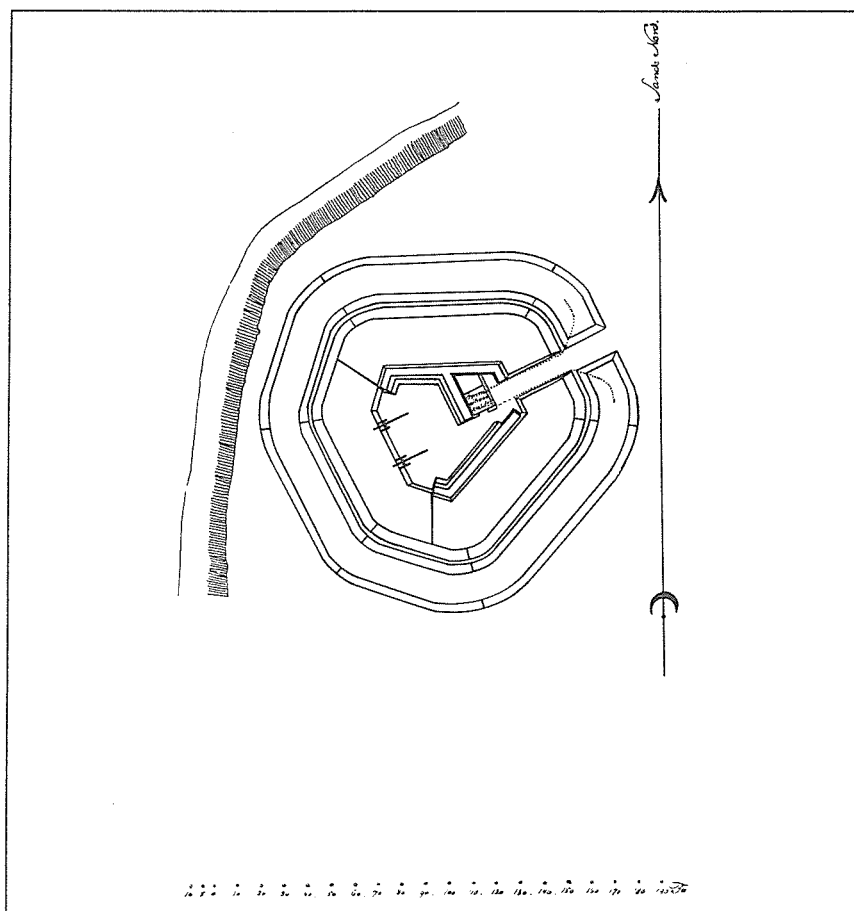
Skriftlige efterretninger

Det første vidnedsbyrd vi har om Engelsborg og Slotø er fra 1508, hvor kong Hans anmodede Erik Krummedige om af afgive skøde på Ebeløø, da han samme sommer ønskede at bygge der. Først i 1509 kom øen i kongens besiddelse og snart derefter må byggeriet af Engelsborg være blevet påbegyndt. I 1510 fortæller Huitfeldt, at kong Hans byggede de to store skibe Mariam og Engelen, de største skibe, der var set i Østersøen. Man mener, at de begge blev bygget på Engelsborg.

I de følgende år blev der udstedt flere kongebreve fra Engelsborg, men efter 1532 kom der et stop i de skriftlige efterretninger. I 1549 blev lenet nedlagt og kom under først Halstedkloster siden under Ravensborg. Dette tyder på, at landet her i midten af 1500-årene var kommet ind i en mere fredelig og afspændt tid, hvorfor det ikke var nødvendigt at opruste længere. Men befæstningen af Nakskov og beliggenheden på en lille ø langt fra fastlandet kunne også have haft en negativ indflydelse på Engelsborgs udvikling.

Først i 1623 kom der atter gang i skibsbygningen på Slotø. Christian IV var ved at forberede sin indtræden i 30-års krigen, og behovet for at udbygge flåden blev presserende. "10. Marts 1624. - Miss. til Laurits Grubbe og Jørgen Grubbe. Da Kongen har sendt Steen Villumsen, Admiral paa Bremerholm til Laaland for ved Nakskov at udse et bekvemt Sted til Bygningen af et stort Skib. skulle de give Kronens Bønder i deres Len Tilhold om at være Mester Daniel Sinklaar, Kongens Skibsbygger, behjælpelig med at istandsætte Byggestedet og fremslæbe Tømmer til Skibet. Jørgen Grubbe, der tidligere har faaet Ordre til at lade et Smedjehus opføre ved Byggestedet, skal lade det opføre efter Steen Villumsens Anordning." Sådan beskrives begyndelsen til Engelsborgs 2. epoke i Kancelliets Brevbøger 1624-162. Christian lod bygningerne istandsætte og opførte nye boliger og værftsbygninger. I de efterfølgende 10 år blev der under skibsbygmester Daniel Sinclairs ledelse bygget flere orlogsskibe. Det sidste, Norske Løve, løb af stabelen i 1633.

Samme år fik lensmanden Palle Rosenkrantz ordre til at bortfæste Slotø's jord, og i 1636 skulle alle husene på Slotø være prins Christian "følgagtig", hvilke dermed gav ham ret til at rive dem ned. Materialerne

Tegning af redouten anlagt i 1809

fra husene blev formentlig benyttet til prinsens residens på Nykøbing slot.

Da Danmark i begyndelsen af 1800-årene igen var i krig, denne gang med englænderne, blev der anlagt en redoute, en kanonstilling, på Slotø. Den blev anlagt i 1809 på det vestligste punkt på øen og var omgivet af en voldgrav. Med sine to 18 punds kanoner skulle den forsvare indløbet til Nakskov. Redouten blev nedlagt i 1813 og alle brugelige materialer blev fjernet.

Under 2. verdenskrigs sidste del havde ØK 3 skibe lagt op ved Slotø. Et af dem var det senere så berømte Jutlandia. Den 4. maj 1945 kl. 19.00 blev skibene angrebet af 9 Mosquito jagerfly, og det ene af skibene blev så hårdt ramt at det sank. Gården på øen blev ligeledes ramt og nedbrændte. Kl. 20.40 sluttede 2. verdenskrig på Slotø, som endnu en gang var blevet mærket af en krig.

Udgravningshistorie

Skønt Engelsborg først blev gravet ud i 1940'erne, har der siden midten af 1700-årene været indsendt beskrivelser og beretninger om ruinen på Slotø. Bortset fra Resens Atlas fra 1680'erne kom den første indberetning allerede i 1743 da pastor H.O. Helleesen fortæller,

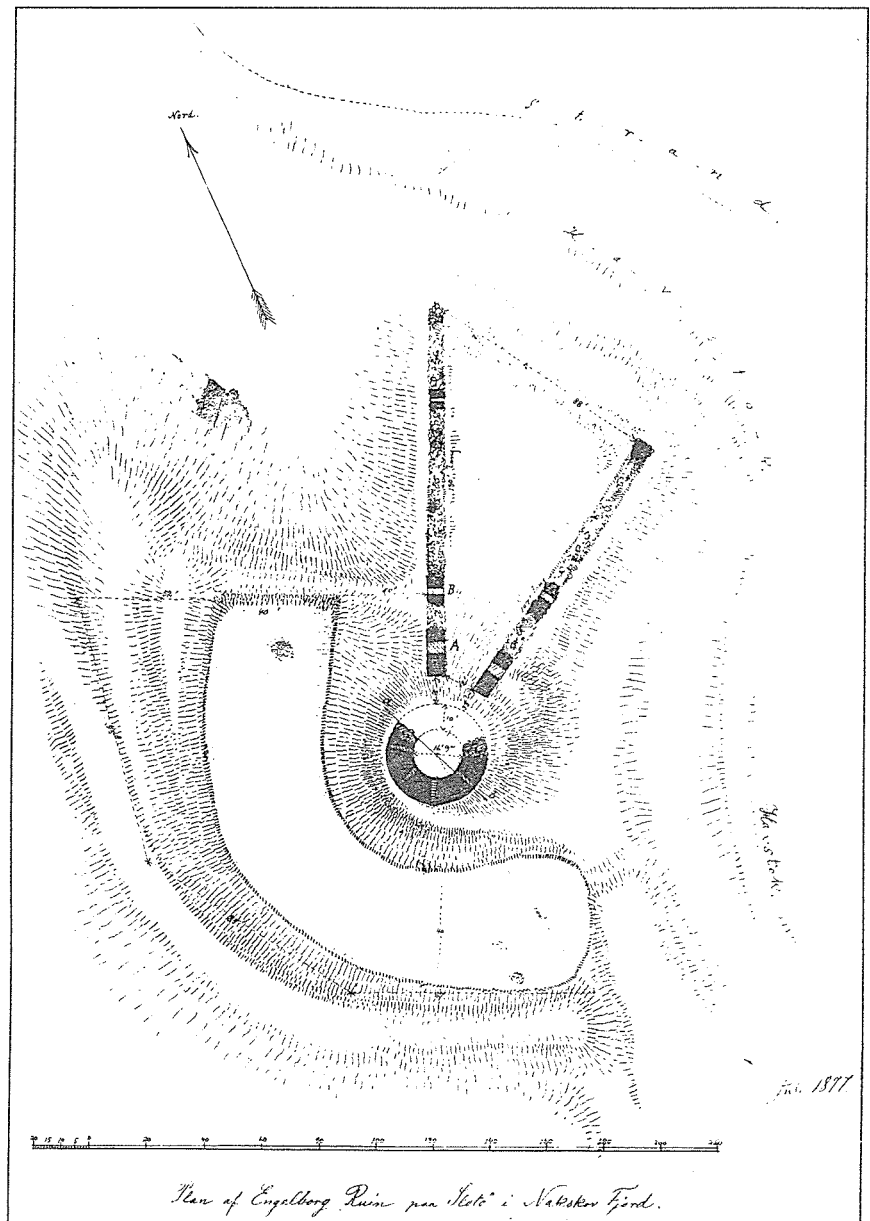

HISTORISK BESKRIVELSE

---

at der på nordsiden af øen findes rester af et tårn eller et slot. I løbet af 1800-årene indløb der flere beretninger fra Slotø: I 1808 ved Captajn Abrahamsen, i 1830 ved N.L. Høyen og i 1877 ved Conrad Eriksen og Magnus Petersen, som også opmålte ruinen. På disse tegninger ses, at porten i vestre flankemur på dette tidspunkt har været overhvalvet.

I 1901 forelå der en beskrivelse fra Erik Schjødt, men først i 1904 blev den første egentlige registrering foretaget ved Peter Hauberg. Han foretog en opmåling og beskrev ruinen i både tekst og fotos. Han skriver bl.a. at "Taarnet er midt i det 16de Aarhundrede blevet gjort stærkere ved en udvendig Skalmuring, i hvilken hverandet Skifte bestaa af Løbere og hverandet af Bindere." Det må dog være den

*Opmåling af Magnus Petersen 1877.
Plan*

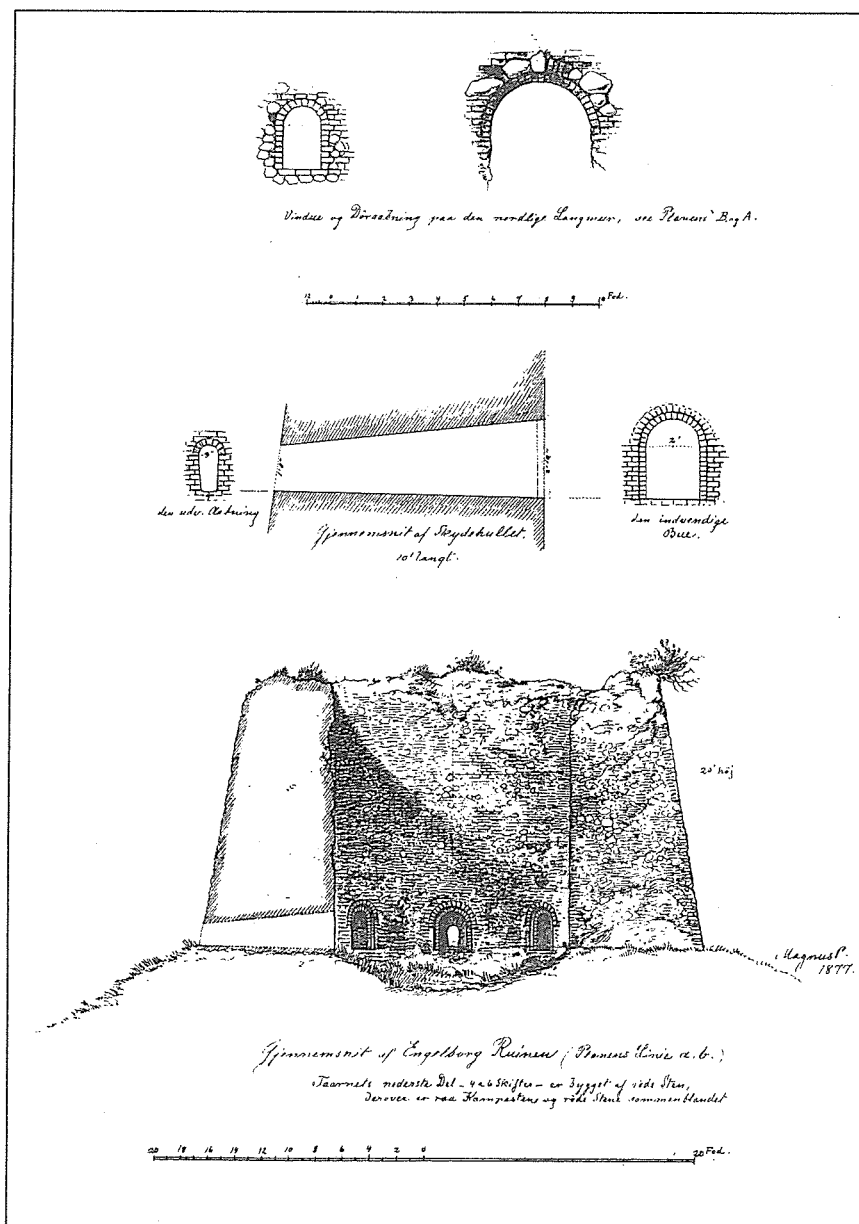

HISTORISK BESKRIVELSE

oprindelige facademur P. Hauberg her beskriver, da han mener, at tårnet ellers var opført af "Munkesten med iblandet mindre Granit". På dette tidspunkt er overhvælvingen af porten i vestre flankemur tilsyneladende styrtet ned.

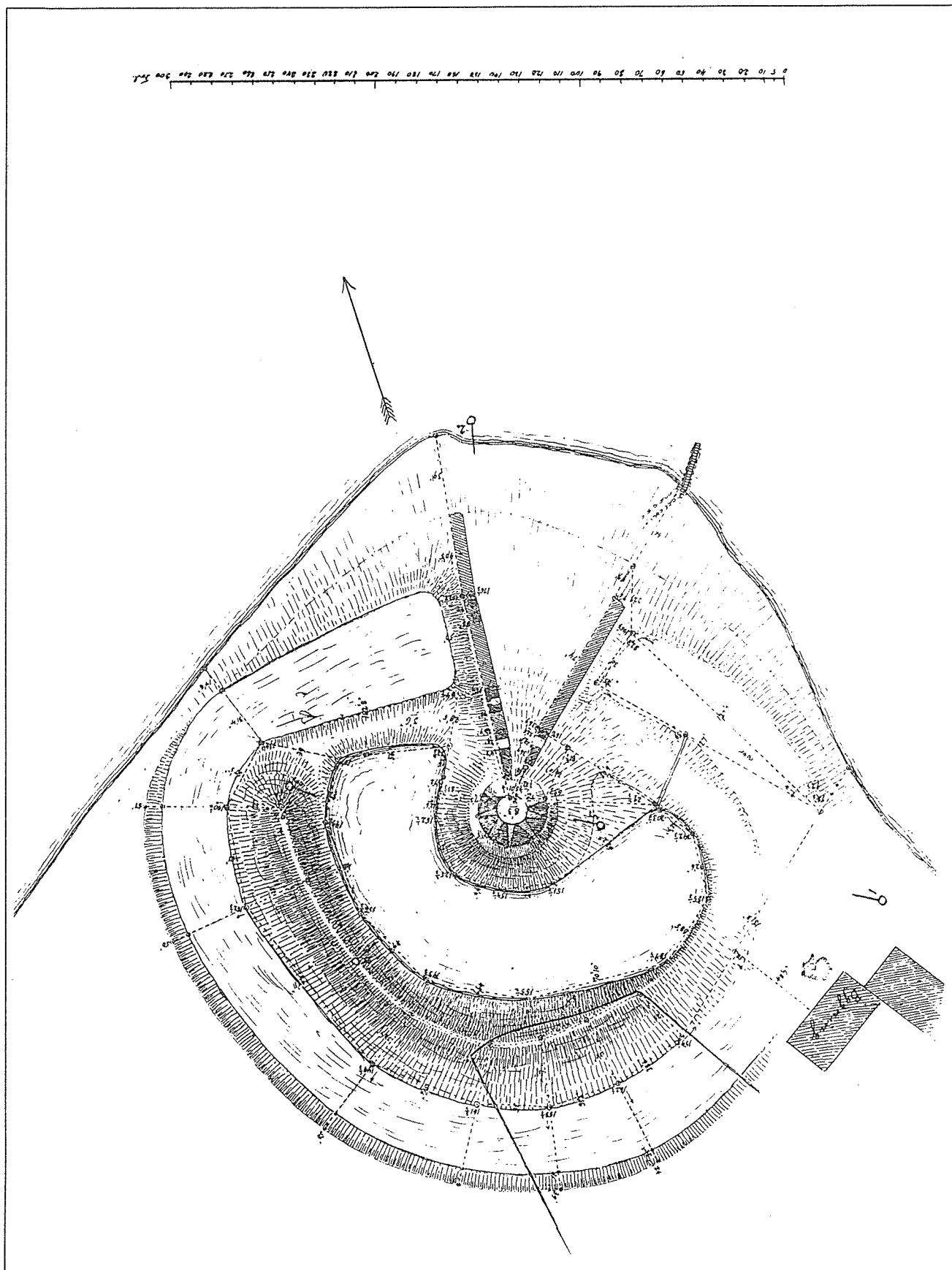
Mouritz Mackeprang gav også en kort beskrivelse af ruinen i 1912. I 1917 blev der gjort en interessant opdagelse. Ud for østre flankemur opdagede man rester af et beddingsanlæg, som Poul Nørlund undersøgte. Først efter denne opdagelse blev man mere sikker på, at ruinen måtte være rester fra kong Hans' skibsværft.

Det var som sagt i 1944, at udgravningen af Engelsborg tog sin begyndelse. Under tilsyn fra Nationalmuseet stod lektor Marius Andersen for udgravningen. Til at hjælpe sig havde han gymnasiaster

Opmåling af Magnus Petersen 1877.
Snit og detaljer

HISTORISK BESKRIVELSE

Opmåling af Peter Hauberg 1904. Plan

fra hele landet. Fra 1947 deltog endvidere gymnasiaster fra Norge og Holland.

Før udgravningen var kun de øverste 3-4 meter af tårnet samt enkelte mandshøje murrester af flankemurene synlige over jordoverfladen. Der blev gravet ud ned til fundamenterne, og man opdagede derved, at der mellem flankemurene havde været et forrum til tårnet. Der blev nemlig frilagte fundamenter af en tværvæg på det sted, hvor murene slår et knæk.

I østre flankemur kom en dør til syne, som i bunden havde en afløbsrende lagt i tegl. En lignende afløbsrende blev også fundet længere mod nord i muren. Området mellem flankemurene afdækkede store flader af brolægning. Der kunne således konstateres, at der havde gået en vej tæt op ad den vestre flankemur og at der op ad østre flankemur havde været placeret flere bygninger. Bl.a. en beggryde og en arbejdsplads, som dog muligvis stammer fra Christian IV's tid.

Foranlediget af fundet af beddingsanlægget i 1917, som lokalt hed den lille bradbænk, ønskede man også at finde den store bradbænk ved vestre flankemur. Her fandt man så en dag ved lavvande resterne af en monteringskaj, som gav det endelige bevis for, at Engelsborg havde været et skibsværft.

På den nordlige del af øen blev der fundet rester af en kalkovn og en smedje fra begyndelsen af 1500-årene. Men da dette areal ikke var indbefattet af fredningen, blev det ikke nærmere undersøgt. De mange løsfund gjorde det også sikkert, at der var tale om et militært anlæg. Man fandt bl.a. en støbeform til skerpentinkugler og kanonkugler i sten og bly.

*Afdækningen af det østre
beddingsanlæg 1917. Poul Nørlund
NM2*

HISTORISK BESKRIVELSE

Efter udgravningen havde man ikke flere midler, og en efterfølgende sikring af ruinen blev derfor ikke foretaget.

*Det historiske afsnit er hovedsagelig baseret på følgende kilder:
Marius Hansen: "Udgravningerne på Slotø", Lolland-Falsters
historiske Samfunds Aarbog, 1948*

*Ingolf Ericsson: Engelborg på Slotø - skibsværft, fæstning og
lensmandssæde fra kong Hans' tid, Hikuin 14, 1988*

*Erik Kjersgaard og Johan Hvidtfeldt: "De første Oldenburgere
1448-1533" fra Danmarks Historie 5, red. John Danstrup og Hal
Koch, 1970*

Under udgravningen i 1945. NM2

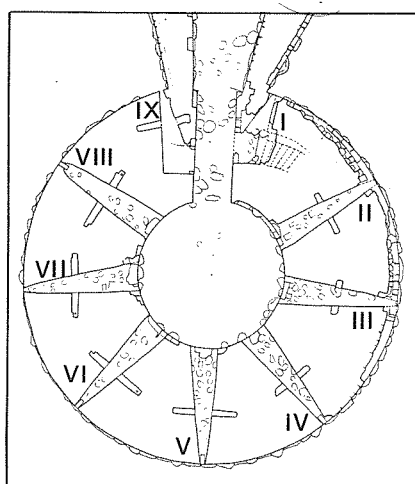
REGISTRERING

BYGNINGSBESKRIVELSE FØR RESTAURERINGEN

Ruinen består i dag af det cirkulære tårn hvorfra der løber to flankemure i et stort V ud i havstokken. I tårnet er der stadig 9 skydeskår bevaret, mens der i flankemurene ses huller i muren efter 3 skydeskår og spor af enkelte niches. For overskuelighedens skyld, er tårnets skydeskår i den følgende beskrivelse nummereret fra I-IX.

Tårnet udvendigt

Tårnets oprindelige murstensfacade var delvist bevaret på tårnet. Den ydre murstensfacades højde varierede meget på tårnet, fra 0 skifter ved skydeskår II til ca. 18 skifter ved skydeskår IX.

Fra skydeskår I til III var murkernen synlig og bestod af tegl og kampesten med en meget løs overflade. Muren havde en højde af ca. 1/2 m ved skydeskår I stigende til ca. 6,5 m mellem skydeskår III og VII. Murkronen var begroet af forskellige vækster og havde enkelte steder et humuslag med en tykkelse på op til 10 cm.

Kun i skydeskår V - VIII var der intakte false. I skydeskår I-IV og IX manglede falsen helt eller var kun delvist bevaret. I skydeskår III - VII var størstedelen af sidevægge og overhvælving bevaret. I de øvrige skydeskår var der kun enkelte partier bevaret. I selve skydeskårsåbningen i skydeskår IV, V, VI og VIII var åbningen nederst lukket med en munkesten med koppen på højkant. I skydeskår VI var der endda hele 3 sten indmuret.

Tårnet og vestre flankemur set fra vest, før restaureringen

I skydeskår IV var falsen delvist bevaret i de 2 skifter mod øst og 3 skifter mod vest. Disse lå fast og kun enkelte fuger var løse. Hjørnerne af falsstenene var for de øverste stens vedkommende sprængt af. Størstedelen af sidevægge og overhvælving i skydeskåret var bevaret. Skydeskår V havde intakte fals bortset fra enkelte afsprængte hjørner.

I selve skydeskårsåbningen var der også her muret en munkesten ind med koppen på højkant, ligesom størstedelen af sidevægge og overhvælving i skydeskåret var bevaret. Skydeskårsåbningen i skydeskår VI og VII havde været tilmuret, hvilket kunne ses af dels mørtelspor dels bevarede rester af en tidligere tilmuring.

Tårnet indvendigt

Tårnet indvendigt, før restaureringen

Nord for skydeskår VIII og IX bestod murene af op til 7 skifter facademur med en del løse sten og udvaskede fuger. På resten af flankemurene var der kun bevaret få skifter facademur. Mellem tårnet og flankemurene var der en lodfuge. Under indgangen til skydeskår IX og trappen var der bevaret svage aftryk af facadestensplaceringer. Murkronen var delvist græsbevokset og løs i kernen.

Kun trappens højre, søndre vange havde bevaret murværk, ca. 14 skifter facademur med løse sten og fuger i den øverste og nederste del. Forløbet af trappens trin kunne svagt ses, og var overgroet med græs.

Syd for indgangen til skydeskår IX og trappen bestod tårnets indgang af 1-2 skifter facadesten med en falssten bevaret ind mod tårnets indre. Over facademuren nord for skydeskår IX stod murkernen synlig i en højde af ca. 1,8 m og havde delvist udvasket mørtel. Skydeskårets søndre fals var bevaret i 6 skifters højde – dog var de øverste hjørner bortsprængte. Syd for skydeskår VIII bestod muren af op til 8 skifter facadesten med enkelte løse sten og fuger.

Flankemurene

Kun en del af flankemurene var bevaret, og det var især murkernen, der kunne ses. Murkernen var bevaret over skydeskårene i en højde op til 2,5 m. Facademuren var bedst bevaret inderst ved tårnet i op til 12 skifter. Facademurværket var derudover kun bevaret i få skifters højde. I østre flankemur kunne hullet efter et skydeskår ses i murkernen, og i vestre flankemur kunne hullerne efter to skydeskår ses i murkernen.

I østre flankemur var der rester af en dør med en afløbsrende i bunden lagt i munkesten. Ca. 8 m fra tårnet var der i vestre flankemur en åbning, som stammede fra en portgennemgang.

REGISTRERING

SKADESBESKRIVELSE

Da Engelsborg var blevet udgravet i 1940'erne, blev der siden hen ikke foretaget nogen sikring af murværket. Ruinen fik derfor lov at ligge hen udsat for vejr og vind i de efterfølgende ca. 40 år. Ruinens placering i landskabet bevirkede, at dele af tårnet var udsat for en betydelig påvirkning fra det omgivende miljø. Specielt tårnets nordvestre ydermur var stærkt belastet af den saltholdige vestenvind i området.

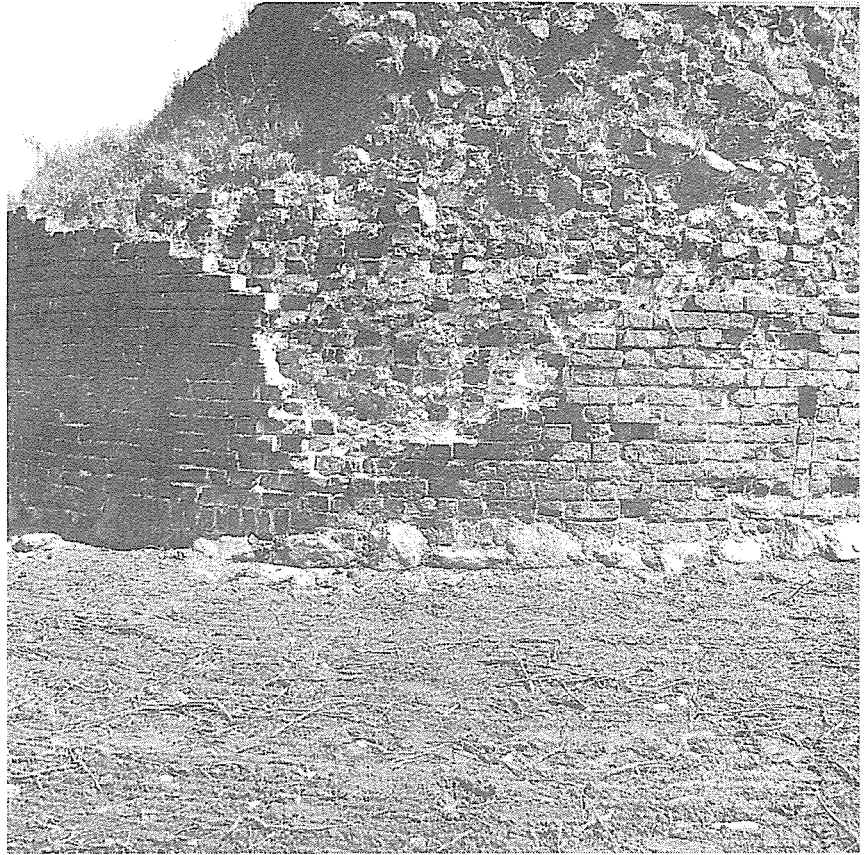
Ruinens hovedproblem var nedsivning af vand med frostsprængninger af murværket og knækkede murbindere, samt udvaskning af fuger til følge. Foruden dette led ruinen også under skader forårsaget af rødderne af de vedplanter, der i stort omfang voksede på murene.

Problemet med nedsivning af vand i murene var størst på *tårnet*. Den ydre facademur mod nordvest, mellem skydeskår VII og IX var i en meget dårlig tilstand. Store dele af fugerne var udvasket i en dybde af op til 10 cm.

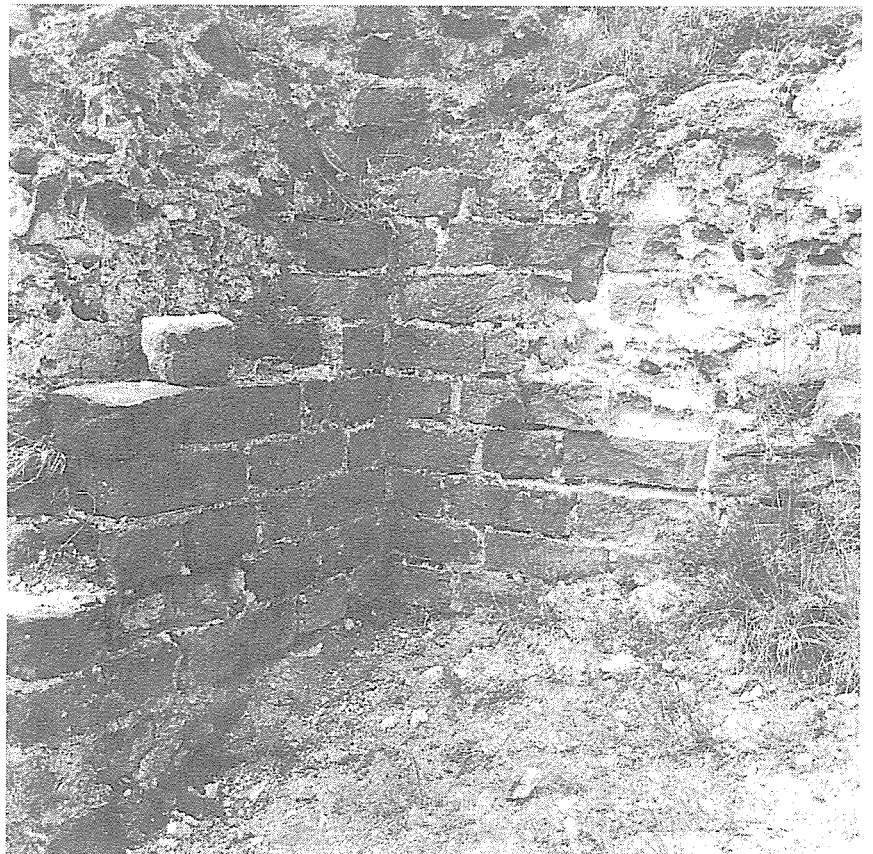
Mellem skydeskår VII og VIII var stort set alle murstensbinderne knækkede i murens øverste halvdel, således at der ikke længere var nogen forbindelse mellem facademuren og murkernen. Dette medførte, at facademuren havde bevæget sig op til 1,5 cm væk fra murkernen. Ved murkronen var der derved opstået en revne langs

Den udvendige side af tårnet ved skydeskår VI og VII, før restaureringen

Det nedstyrkede murparti på tårnets yderside mellem skydesår V og VI, før restaurering

Det indvendige hjørne af skydeskår VIII før restaureringen

Dør i østre flankemur før restaureringen

facadestenens inderside. Revnen medførte, at store mængder vand trængte ned mellem facademuren og murkernen med udpresning og frostsprængninger af facadestenene til følge.

Murkronen var stærkt overgroet og problemet med udpresning af facadestenene blev stærkt forøget af at vegetationens rødder var trængt ned i de opståede revner mellem facademuren og murkernen.

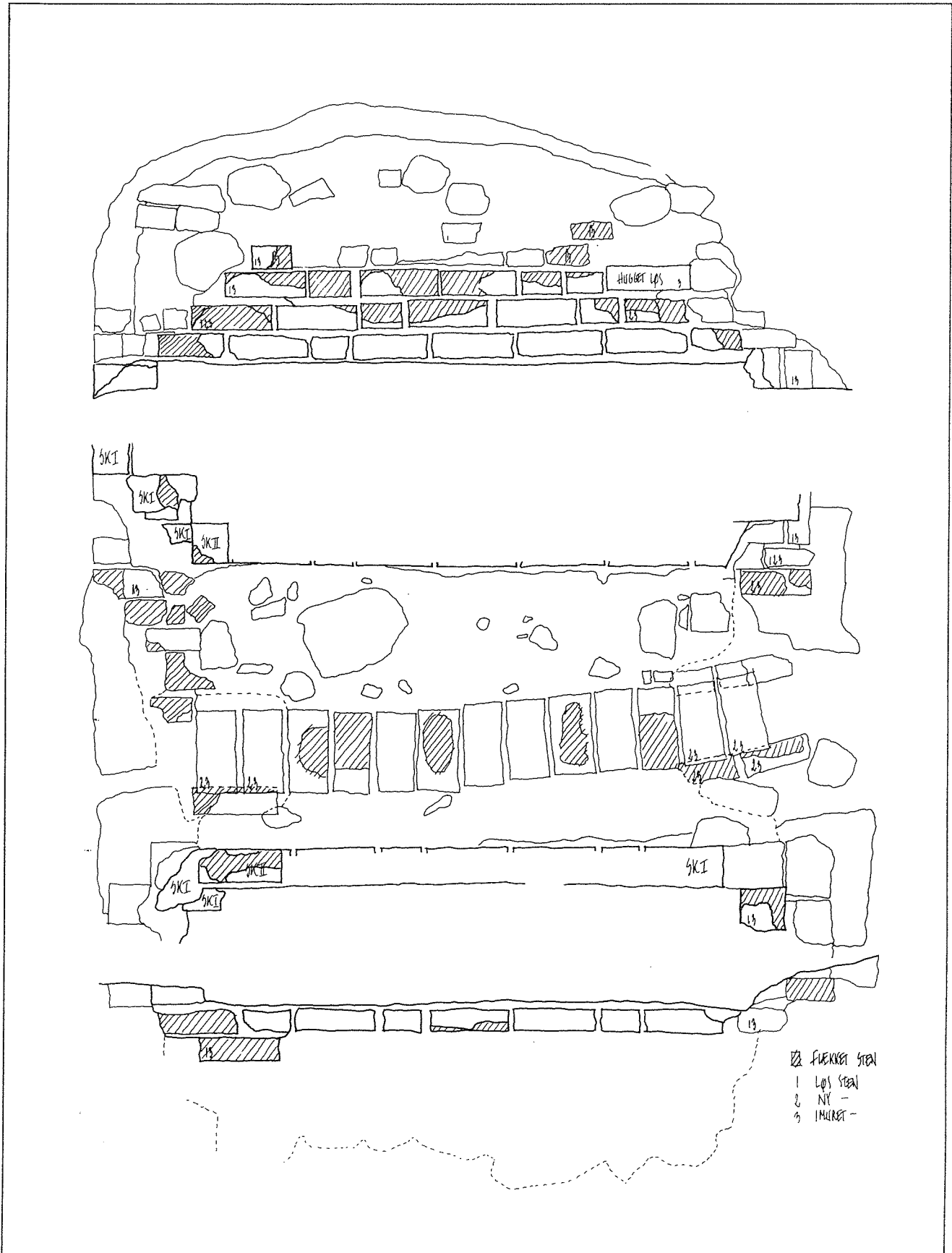
Specielt mellem skydeskår VI og IX var de øverste skifter af facademuren løstliggende. Årsagen til dette var, at kalkmørtlens bindeevne var væk, og mørtelfugerne havde samme konsistens som vådt sand.

Disse nedbrydende faktorer havde forårsaget, at en stor del af facadestenene mellem skydeskår VI og VII var styrtet ned. Der var ligeledes overhængende fare for, at facadestenene mellem skydeskår VII og IX ville styrte ned inden for en kort årrække.

De øvrige facadesten var i en bedre tilstand, men enkelte steder var de sprængt fra murkernen med revnedannelser til følge. Desuden var der mindre partier med løse og udvaskede fuger.

Indvendigt i tårnet bestod skaderne også af frostsprængninger og løse fuger. Specielt skydeskårenes sidemure og hvælvinger havde løse

REGISTRERING

Skitseopmåling af dør i østre flankemur. Plan 1:20

Murkronen over skydeskår VII før restaureringen

partier, enkelte steder manglede der endda hele partier af murværk.

Flankemurene havde også problemer med løst murværk. Her var det dog især den blottede murkerne, der havde problemer. Således var overhvælvingen i skydeskåret i østre flankemur i stor fare for at styrte ned, da fugerne var stærkt udvaskede.

Foruden disse skader, forårsaget af vejr og vind, kunne der også ses en del skader forårsaget af slid. Sliddet stammede både fra fårene, der afgræssede arealet og fra de besøgende. Således kunne der flere steder ses sten, som direkte var trådt af murene.

BYGNINGSARKÆOLOGISKE IAGTTAGELSER

*Nordre skydeskår i vestre flankemur
før restaurering*

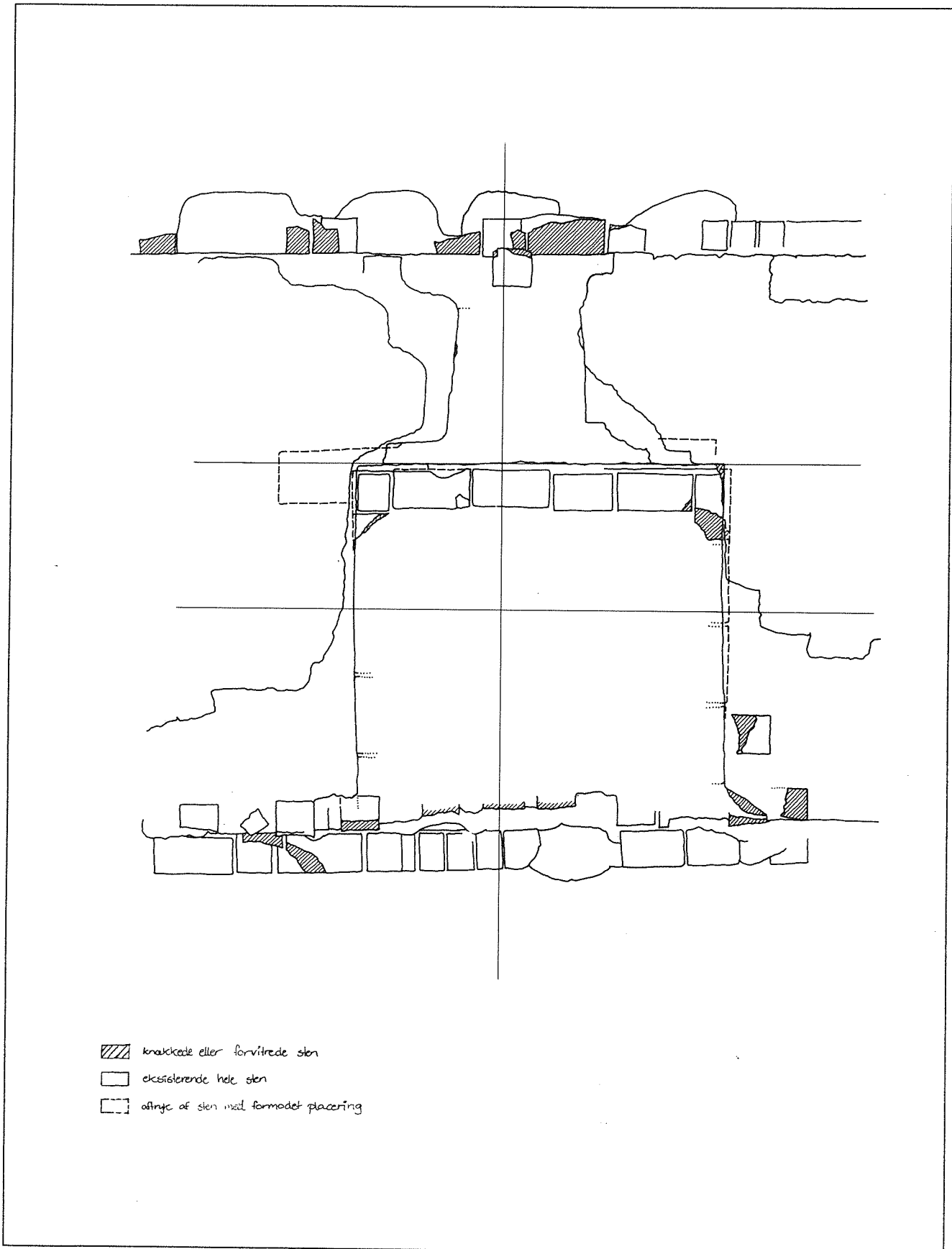
Flankemurenes skydeskår

Ved at sammenligne de 3 skydeskår i flankemurene kunne man få en klar opfattelse af det oprindelige udseende af denne type skydeskår. Målene kunne nogle steder direkte måles på resterne af murværk og på aftryk af mursten i skydeskårene. Andre steder måtte man lægge en tænkt 1/2 sten til som færdig mur for at danne sig et indtryk af skydeskårenes størrelse.

Det nordre skydeskår i vestre flankemur var det bedst bevarede af de 3 skydeskår. I dette kunne man ved hjælp af ovennævnte metode måle sig frem til de illustrerede mål. Selve skåret i skydeskåret begyndte 3 skifter over bunden i nichen. Det var dog ikke gennemmurede skifter eftersom bundfladen kun bestod af opfyld af brokker og marksten. Dette gjaldt også for bundfladen i nichen. Skåret var placeret midt i nichen og spidsede ud til åbning på ca. 17 cm.

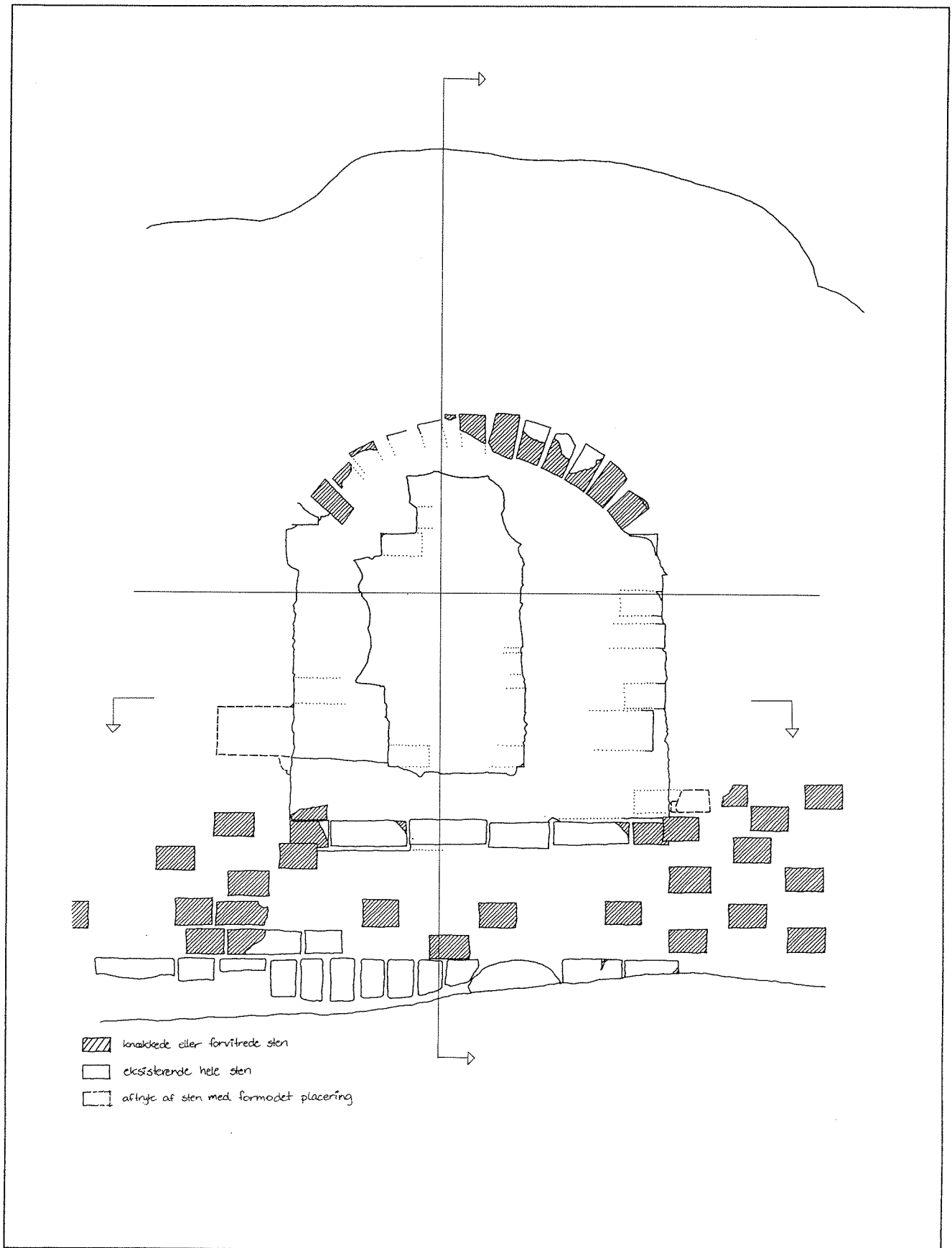
Efter spor i skydeskårene var der i venstre side af disse et hul, ca. 22 x 22 cm, med en dybde på ca. 17 cm. I højre side var hullet også 22 x 22 cm, men her var dybden kun ca. 5 cm. I dette hul har rekylbjælken været indmuret. Hullernes forskellige dybde kan evt. forklares ved, at udskiftningen af en ny bjælke derved kunne lattes. Ved udskiftning, ville man først stikke den nye bjælke ind i venstre side og derefter lægge den på plads ved at skyde den ind i højre side.

REGISTRERING

Stitseopmåling af nordre skydeskår i vestre flankemur. Plan 1:20

REGISTRERING

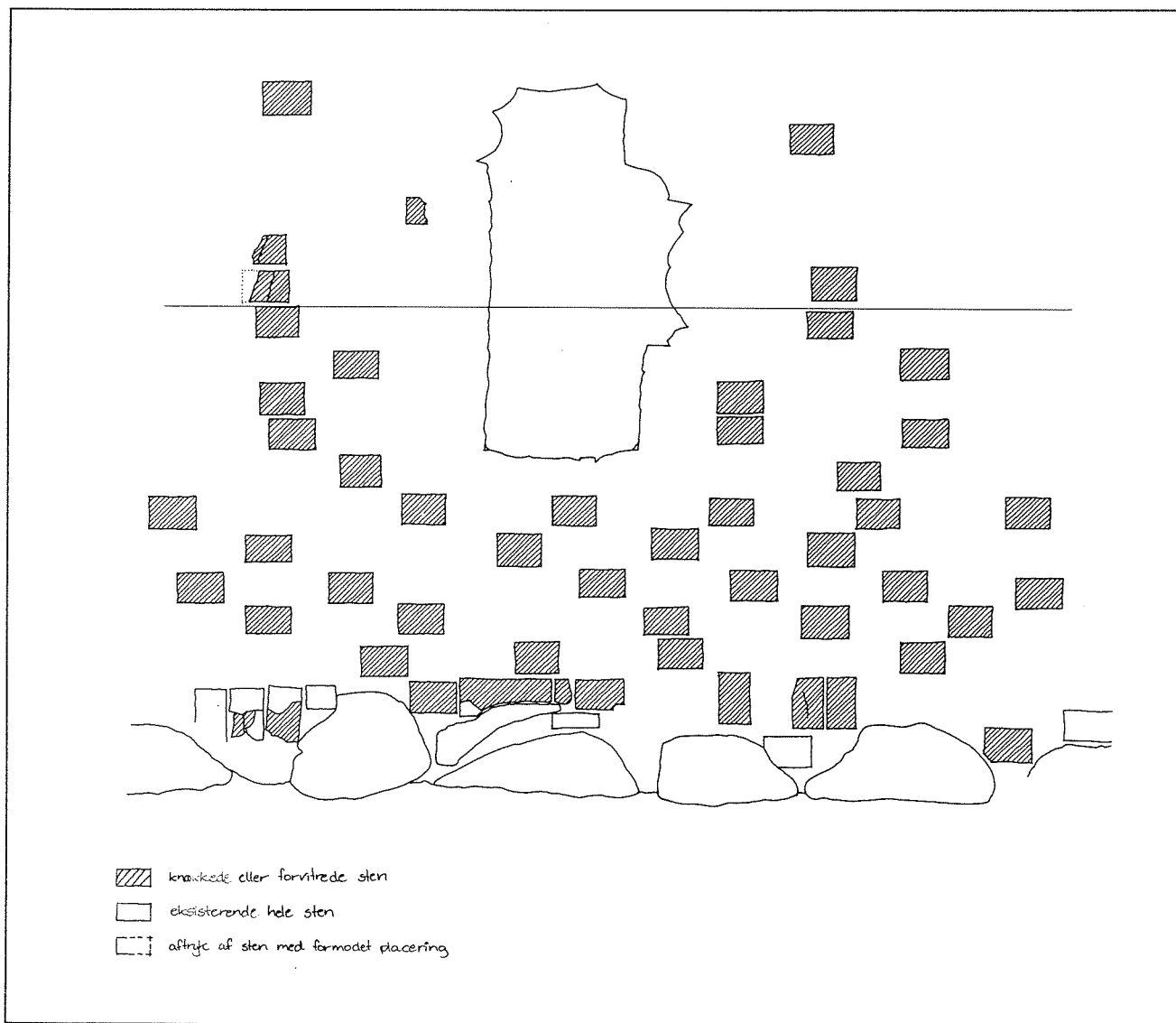

Skitseopmåling af nordre skydeskår i vestre flankemur. Opstalt mod øst 1:20

REGISTRERING

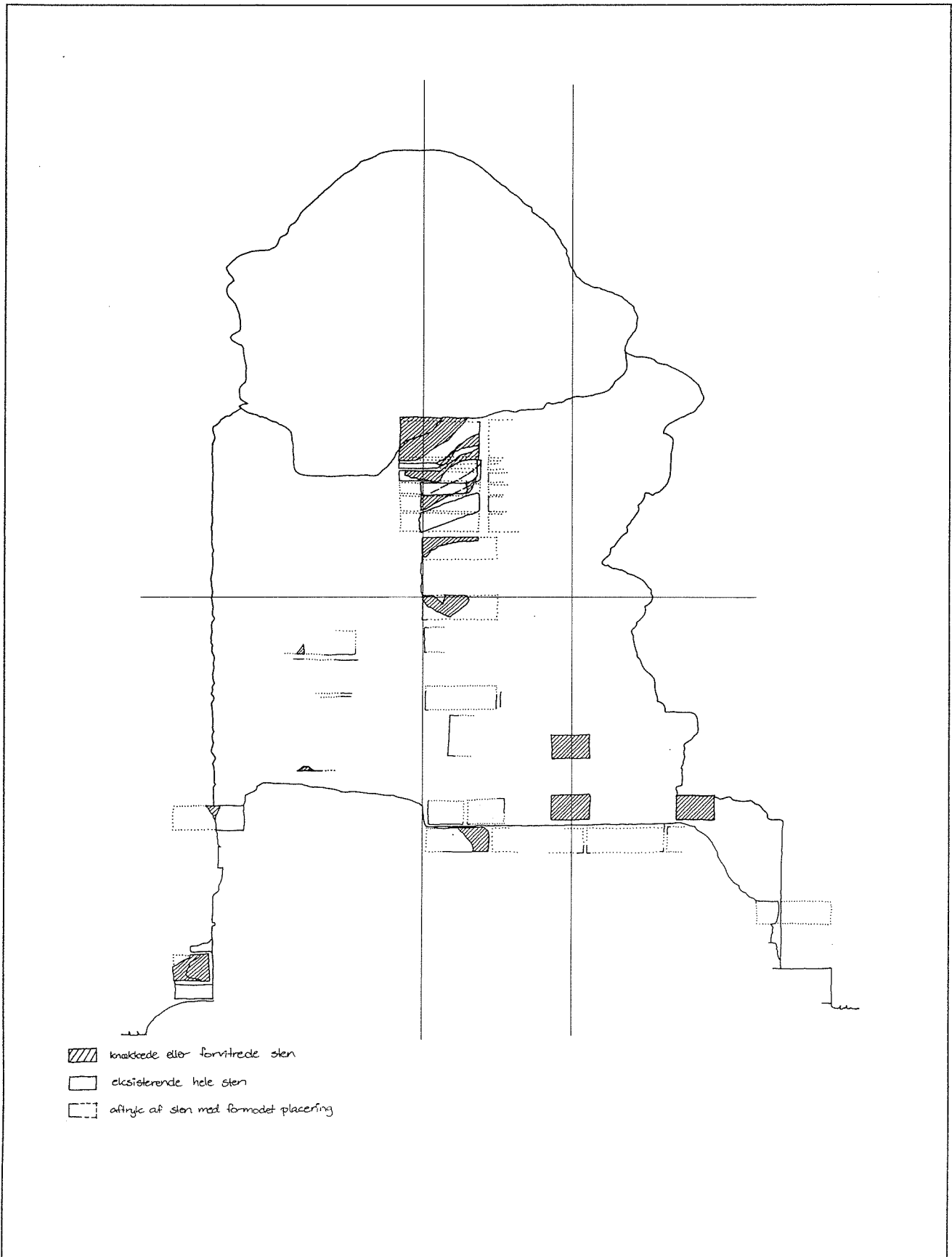
I skydeskåret i østre flankemur var rekylbjælkehullet placeret 4 skifter over nichens bund. Men i det nordre skydeskår i vestre flankemur var rekylbjælkehullet placeret kun 3 skifter over nichens bund. Dette kunne enten skyldes terrænmæssige forhold, eller en tilfældighed. Vi ser ofte, at der i middelalderens bygninger let kan optræde uregelmæssigheder indenfor den samme bygning.

I nordre skydeskår i vestre flankemur kunne man ved den bevarede kassemur se, hvordan rekylbjælken oprindeligt var indmuret. Først murede man de nødvendige antal skifter op i nichen. Ovenpå disse lagde man så rekylbjælken, hvorefter man igen murede ovenpå rekylbjælken. På samme tid blev resten af skydeskårets facademur opmuret, og derefter fyldte man kassemuren med diverse marksten og brokker.

Skitseopmåling af nordre skydeskår i vestre flankemur. Opstalt mod vest 1:20

REGISTRERING

Skitseopmåling af nordre skydeskår i vestre flankemur. Snit 1:20

REGISTRERING

Der var ingen spor i nogen af skydeskårene, der indicerede, hvilken retning selve skåret havde haft i østre flankemur, hvor ydermuren ikke var parallel med indermuren. Der kunne derfor være 2 muligheder for placering af skåret: A, vinkelret på ydermuren, eller B, vinkelret på nichen og indermuren. Den mest sandsynlige løsning måtte dog være A. Den gav nemlig den bedste og mest logiske dækning af skydefeltet. Desuden var der ikke plads til B, da der var bevaret murværk, der, hvor der skulle have været en åbning i muren.

Sammenligning af tårnets og flankemurenes skydeskår

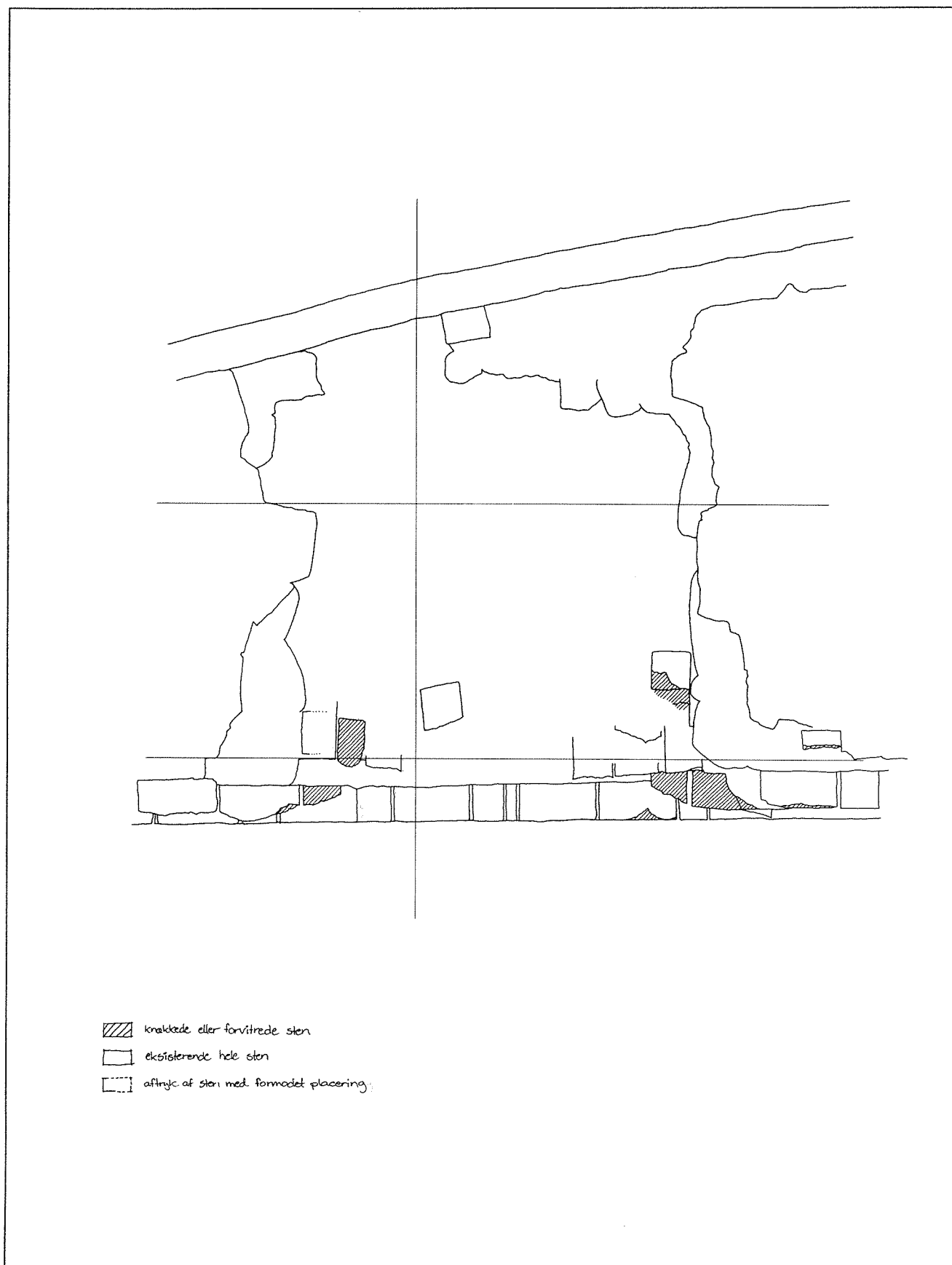
Marius Hansen skriver i "Udgravningerne paa Slotø", Lolland-Falsters historiske Aarbog 1948 side 511: "Nord for Portaabningen findes i vestre Flankemur et særdeles godt bevaret Skydeskaar, hvori man endnu kan spore Buestikkene, der har overhvelvet Skydeskaaret. Ja, i Ydermuren fandtes endnu de to nederste Sten paa Plads ved Udgravningen. Alt dette lader formode, at Skydeskaarene i Flankemuren har været af samme Konstruktion som de endnu i Taarnet bevarede."

Vores iagttagelser har vist, at tårnets og flankemurenes skydeskår konstruktivt var forskellige. Tårnets skydeskår var enkeltsmigede og lige, mens flankemurenes skydeskår var opbygget med både niche og skår. Formodentlig har kun de inderste været drejede, mens de øvrige har været lige og vinkelrette på indermuren.

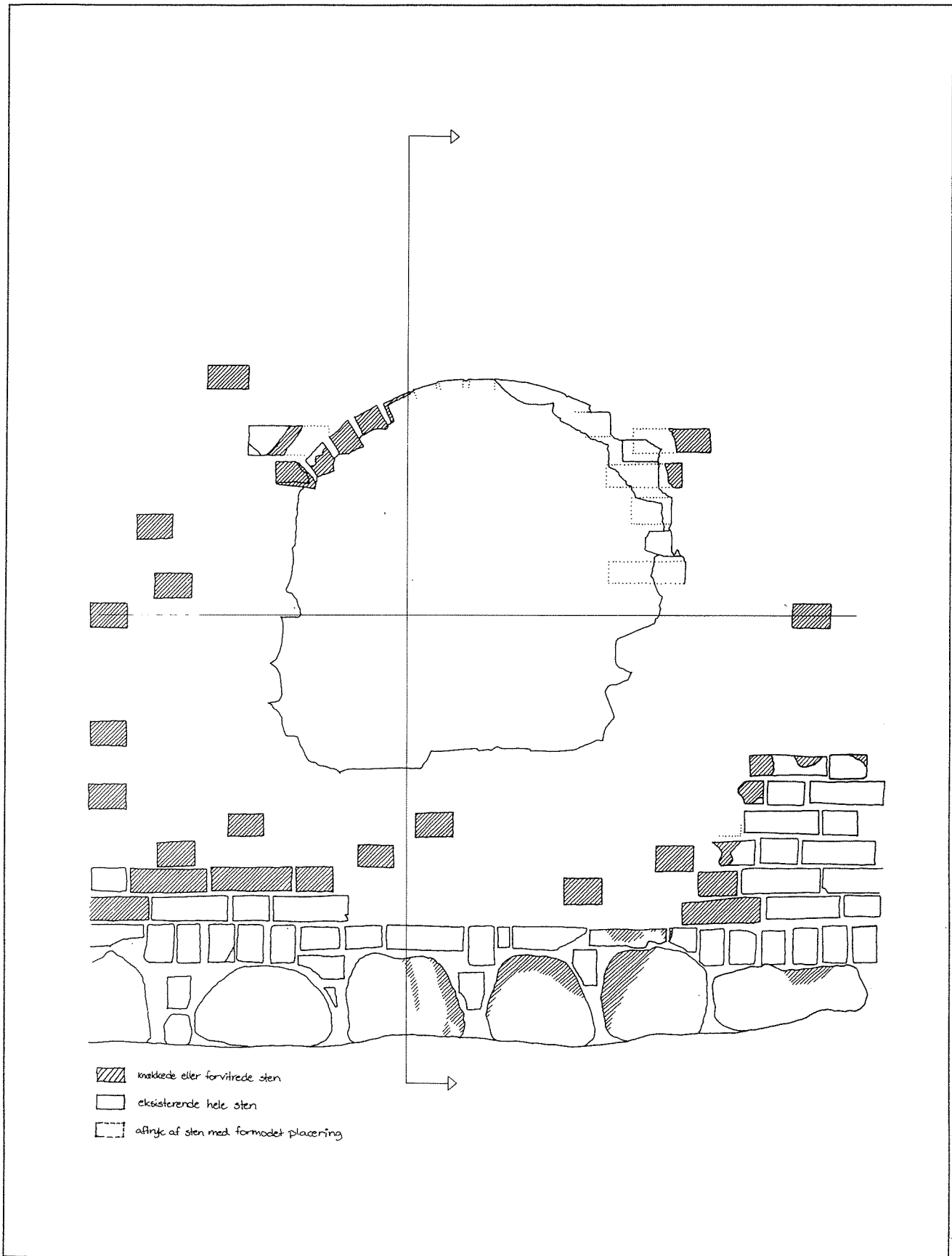
Søndre skydeskår i vestre flankemur før restaureringen

REGISTRERING

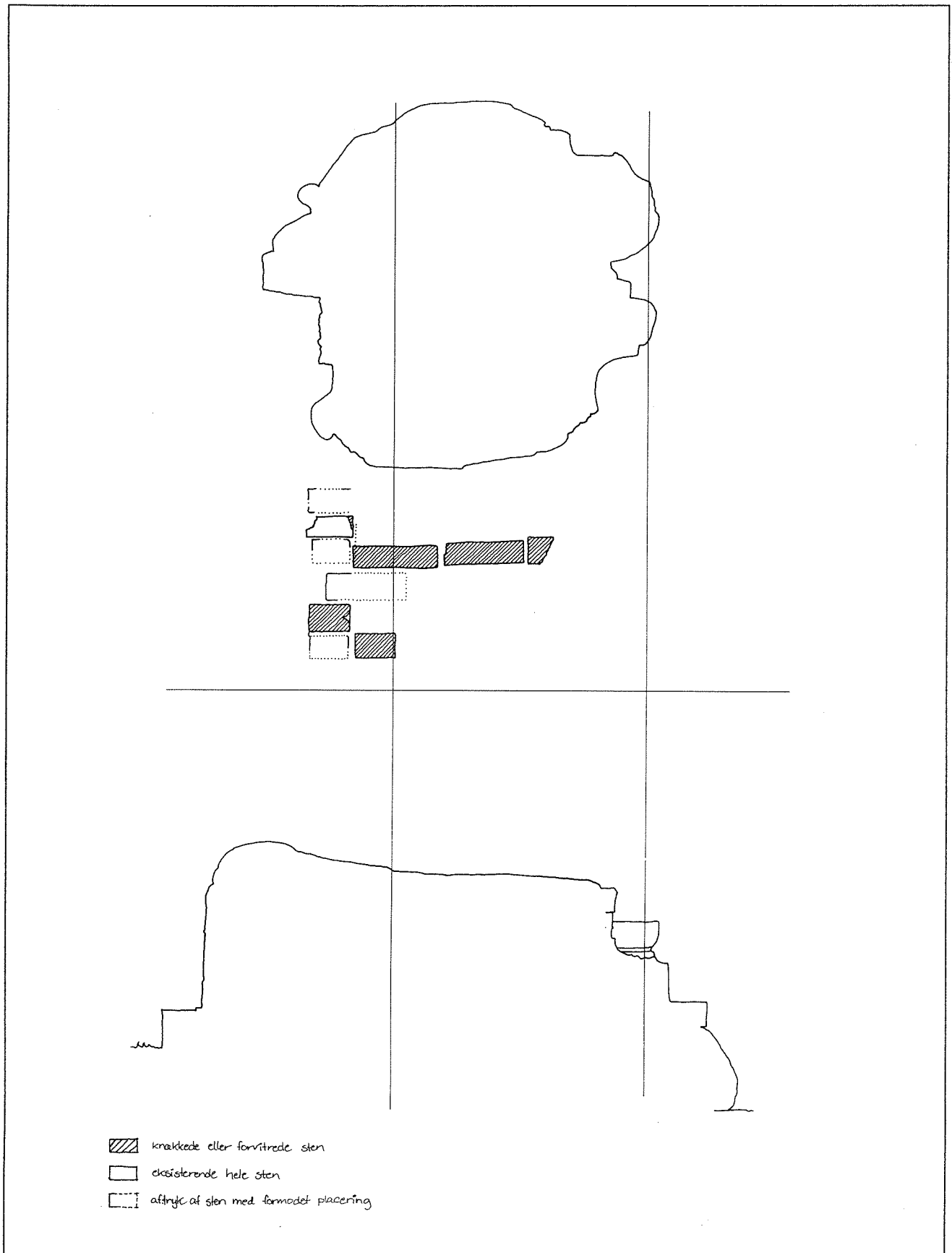
Skitseopmåling af søndre skydeskår i vestre flankemur. Plan 1:20

REGISTRERING

Skitseopmåling af søndre skydeskår i vestre flankemur. Opstalt mod øst 1:20

REGISTRERING

Skitseopmåling af søndre skydeskår i vestre flankemur. Snit 1:20

Skydeskår i østre flankemur før restaureringen

Forsvarsforholdene kunne også have bidraget til den konstruktive forskellighed, eftersom skydeskårene lå i forskelligt niveau. Flankemurenes skydeskår var således højere placeret end tårnets og våbnene skulle måske her være i stand til at række længere.

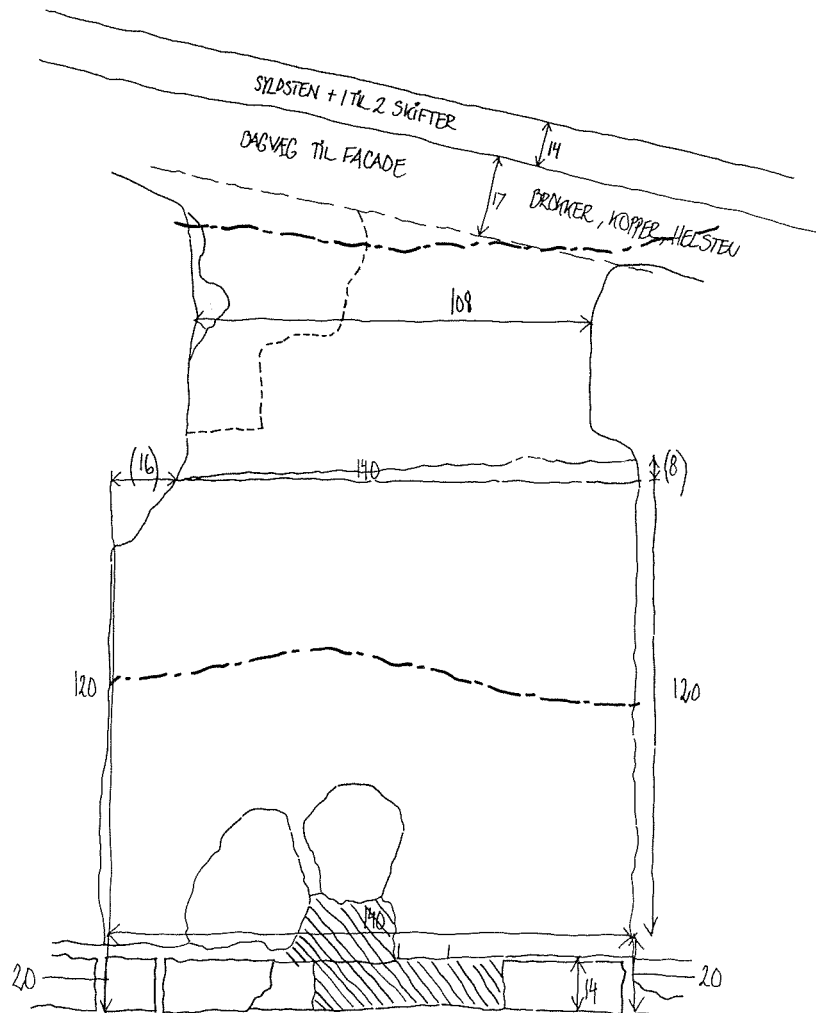
Stenregistrering–tårnet

Tårnets murværk er opbygget som en kassemur, hvor facademurene er af 1/1- 1 1/2 stens tykkelse med murstensbindere ind i murkernen. Facadestenenes enkelte skifter er stort set lagt med skiftende løbere og bindere i polsk forbandt. Forbandtet er dog ikke konsekvent udført, da enkelte af kopperne viste sig at være halve sten i stedet for bindere.

Imellem skydeskår V og VIII blev der registreret i alt 988 sten. Disse blev ført ind i et fordelingsdiagram, som viste, at stenene i tårnet fordelte sig med en størrelsesmajoritet på 8,5-9 x 13-13,5 x 27-27,5 cm. Der kunne ikke konstateres noget markant spring i stenstørrelserne mellem de enkelte skifter, og det måtte derfor formodes, at stenene var brændt over en kort tidsperiode.

Murkernen bestod af store mængder marksten med teglstykker iblandet, og bindemidlet var overalt en fed kalkmørtel.

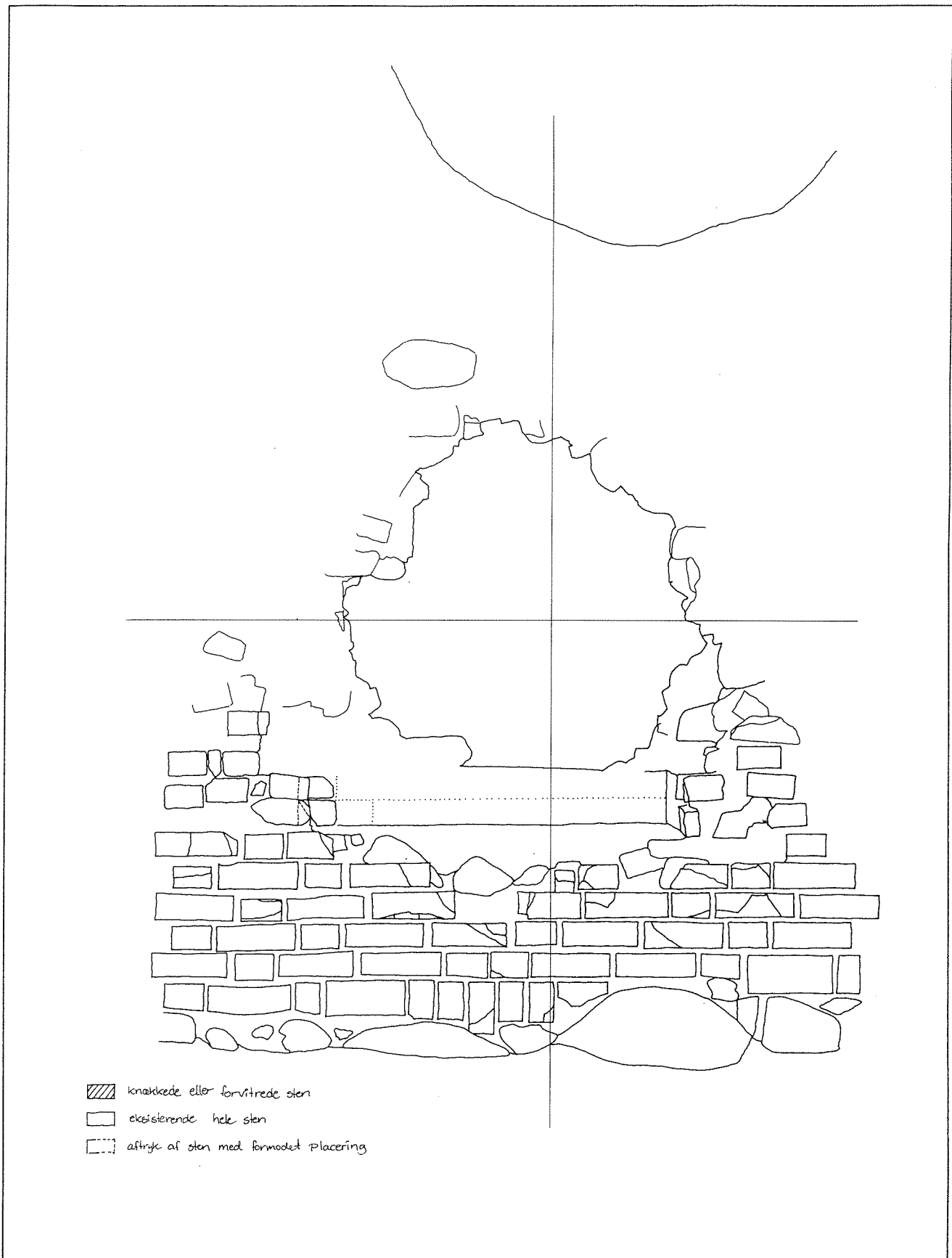
REGISTRERING

--- AFGRÆNSNING AF HVÆLV FØRT NED I PLAN
▨ KVALKKEDE ELLER FORVITREDE STEN

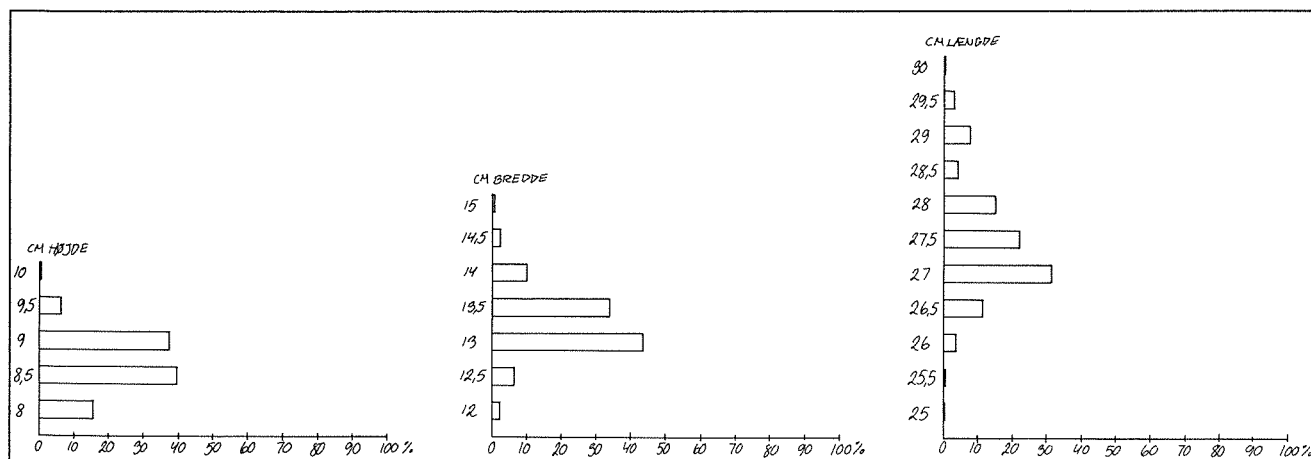
Skitseopmåling af skydeskår i østre flankemur. Plan 1:20

REGISTRERING

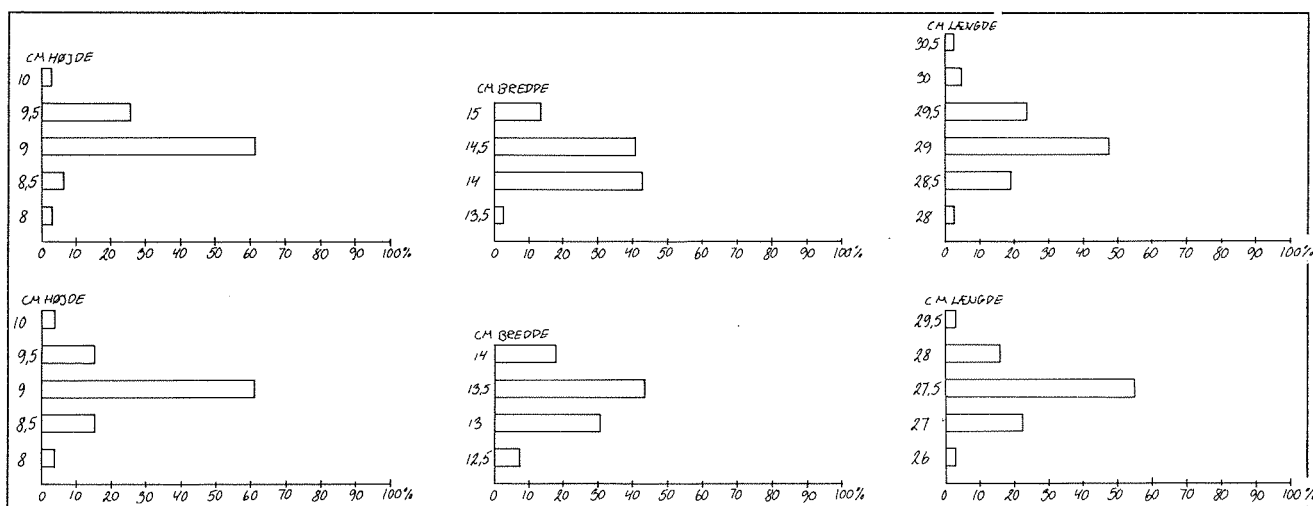

Skitseopmåling af skydeskår i østre flankemur. Opstalt 1:20

REGISTRERING

Stendiagram for sten i tårnet.

Stendiagram for sten i østre flankemur. Østre flankemur øverst, vestre flankemur nederst

Stenregistrering-flankemurene

Flankemurenes murværk var også opbygget som en kassemur, hvor facademurene overvejende var 1/1 sten tykke med murstensbindere ind i murkernen. Forbandtet var dog her munkeforbandt, to løbere og en kop, men ikke konsekvent udført. Et afretningslag over fundamentet bestod af en blanding af både løbere og kopper og tilpassede sten.

Der blev registreret i alt 206 sten på den indvendige side af flankemurene. Disse blev også ført ind i et fordelingsdiagram, og dette viste, at stenene i østre flankemur fordelte sig med en størrelsesmajoritet på 9 x 14-14,5 x 29 cm. I vestre flankemur fordelte stenene sig med en størrelsesmajoritet på 9 x 13,5 x 27,5 cm.

Gennem registreringen kunne vi konstatere, at stenene i østre flankemur var noget større end i vestre flankemur. Dette kunne tyde på, at murene ikke var bygget på samme tid. Om det skyldtes et tidsmæssigt byggeskel, eller at stenene blev leveret fra forskellige teglovne, kunne vi dog ikke afgøre. Murene måtte imidlertid være bygget af sten, som var strøget i to forskellige forme.

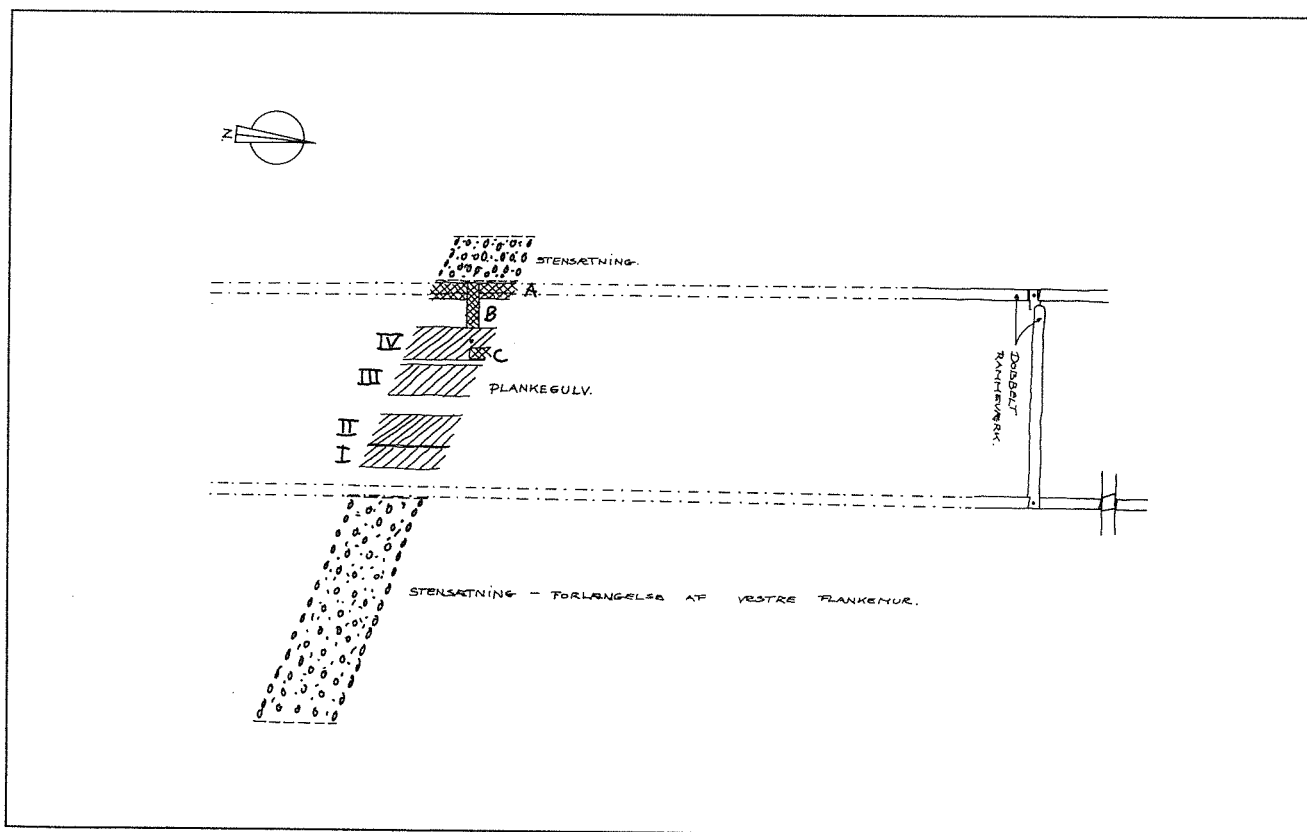
Afsøgning af kajanlæg

I 1917 havde man ved lavvande fundet et beddingsanlæg ved østre flankemur. Dette anlæg blev genopdaget ved udgravningen i 1946-47 og man fandt her også spor af en bjælkekonstruktion – muligvis en monteringskaj – ud for den vestre flankemur.

Under restaureringsarbejdet i 1985 blæste det en dag op med kuling fra sydvest, hvilket medførte, at vandstanden sank med ca. 3/4 m i Nakskov Fjord. Denne lave vandstand bevirkede, at havbunden nord for Engelsborg blev tørlagt i få timer, og de blev udnyttet til at lave en sporadisk afsøgning af området ud for og imellem flankemurene.

Afsøgningen foretoges med et jordspyd, som blev nedstukket med en afstand af 10 cm i en linie ca. 10 m fra den normale kystlinie. Ud for og umiddelbart vest for den vestre flankemurs forlængelse, stødte vi på en sten/trækonstruktion, og det blev besluttet at foretage en mindre prøveafrensning af denne konstruktion for at se, om der stadig var rester af den føromtalte monteringskaj.

Afdækningens østlige del bestod af en stensætning af marksten med en stenstørrelse på op til 1/2 m og med en bredde på ca. 3 m. Denne stensætning lå i forlængelse af vestre flankemur, som må formodes at have fortsat betydelige længere ud end det nu bevarede.

Skitseopmåling af det afdækkede beddingsanlæg ud for vestre flankemur. Plan 1:100

REGISTRERING

Vest for stensætningen og beliggende ca. 25 cm under havbunden fandtes 4 planker. De lå under et ca. 5 cm lag af grene og lå stort set vandret med siden af hinanden og parallelt med stensætningen.

Planke I var placeret østligst, ca. 40 cm fra stensætningens vestre afgrænsning, og var en egeplanke på ca. 29 x 2,8 cm. Umiddelbart vest for denne lå planke II, som var en fyrreplanke på ca. 42 x 5 cm. Mellem denne og planke III var der et mellemrum på ca. 25 cm. Planke III var af fyr på ca. 41 x 5,7 cm, og mellem denne og planke IV var der et mellemrum på ca. 6 cm. Planke IV var ligeledes af fyr på ca. 43 x 5,1 cm. Oven på denne planke lå enden af et stykke tømmer (tømmer III), på ca. 12 x 12 cm løbende mod nord. Planke IV var fastholdt til et underliggende rammeværk med en trænagle, som havde et kvadratisk tværsnit på ca. 3 x 3 cm.

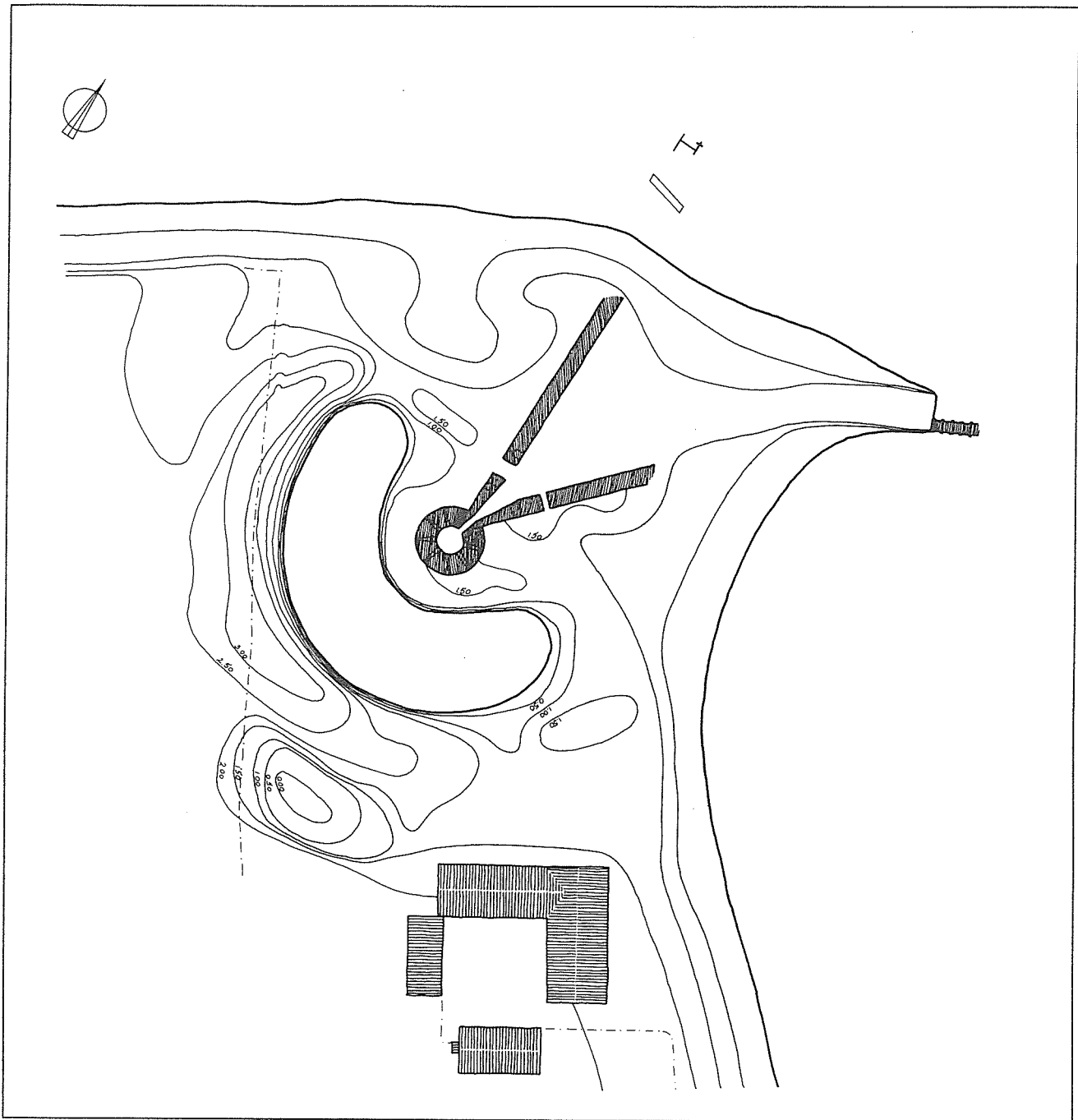
Vest for planke IV var der et mellemrum på ca. 38 cm, hvorefter der lå et parallelløbende tømmer (tømmer I) af eg med en højde på ca. 35 cm og en bredde for neden på ca. 18 cm. Foroven var bredden ca. 14 cm, hvilket skyldtes, at tømmerens side mod øst var barksiden og derfor lidt krum. Bladet over dette tømmer og vinkelret herpå, lå et andet stykke tømmer (tømmer II). Det løb ind under plankerne, og planke IV var fastholdt med trænaglen til dette tømmer. Tømmer II var af eg og målte ca. 16 x 16 cm. Umiddelbart vest for tømmer I lå en ca. 60 cm bred stensætning bestående af middelstore marksten med spor af kalkrester og enkelte teglstykker.

Tømmerstykker I og II måtte være dele af den rammekonstruktion, som har båret plankegulvet. Rammens østre langsgående tømmerstykke blev desværre ikke fundet. Der var dog plads til den i mellemrummet mellem den østligste planke og den store østlige stensætning.

Samtidig med denne afdækning, blev der ca. 6 m mod nord fundet en tømmerkonstruktion, som lå på eller umiddelbart under havbunden. Den østlige del bestod af et langsgående egetømmer ca. 14 cm bredt med et egetømmer på ca. 15 x 13 cm gående vinkelret mod vest. De var bladet sammen og fastholdt med en trænagle. Mod nord var et stykke tværgående egetømmer på ca. 18 cm i bredden bladet over det langsgående egetømmer. Dette yderste tværgående tømmer var af en anden konstruktion end de tidligere fundne, da det ikke kun forbandt de to langsgående tømmerkonstruktioner, men fortsatte mod øst, hvor stensætningen tilsyneladende manglede.

Den vestlige del bestod ligeledes af et langsgående stykke tømmer på ca. 14,3 x 29 cm parallelt med det østre. Disse to langsgående tømmerstykker lå med en indbyrdes afstand på ca. 2,58 m. Over det vestlige tømmer var der bladet et stykke tømmer på ca. 14,5 x 14,5 cm, som gik vinkelret mod øst. Det var fastholdt med en trænagle.

REGISTRERING

*Placering af det afdækkede område
ud for vestre flankemur. 1:1000*

Dette tværtømmer lå delvist neden under det tværtømmer, der var fastgjort mod øst, og det måtte formodes, at der oprindeligt havde været tale om et dobbelt rammeværk. Det fundne rammeværk mod nord passede sammen med det, der blev afdækket mod syd, og de måtte formodes, at være to dele af den samme konstruktion. Der blev dog ikke fundet noget plankegulv i dette nordlige dobbelte rammeværk, som Marius Hansen beskrev det. (Lolland-Falsters historiske Samfund, Årbog 1948, side 518)

En konklusion på afsøgningen blev, at den svære stensætning måtte være fundamentet til vestre flankemurs forlængelse, og trækonstruktionerne et kajanlæg, som lå på ydersiden af flankemuren og på dennes endefslutning. Dette kunne ses af det tværgående stykke tømmer, der fortsatte mod øst. Flankemuren kunne derved få en længde af ca 70 m, hvor de sidste ca. 18 m lå ude i vandet.

Forsvarsmæssigt var det en stor fordel, at flankemuren fortsatte ud i vandet, så en angribende fjende fra landsiden ikke umiddelbart kunne komme omkring flankemurens afslutning. Endvidere virkede flankemuren til dels som en mole, der kunne give roligere vand ved beddingerne.

Kajanlægget havde en bredde på knap 3 m og en længde fra strandkanten på godt 20 m. Det havde sandsynligvis været brugt som tillægningsplads for skibene, efter at de var blevet søsat fra beddingerne. Det var altså her, de blev færdigmonteret.

Lokalisering af skibsværftets medie

“I Strandkanten stikker Hjørnet af Fundamentet frem. Dette Fundament kaldes for Smedjen.” Marius Hansen beskriver således side 521 i Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog, 1948, hvor smedjen til skibsværftet skulle være placeret. Fundamentet skulle i følge dette ligge ved engen på øens sydside.

En hurtig afsøgning viste, at der på øens sydligste del af vestsiden fandtes et fundament af marksten liggende som et hjørne helt ude ved strandkanten. Dette kunne være det omtalte fundament af smedjen. Ikke langt derfra fandtes et nu opfyldt og delvist opdyrket vandhul, hvor der stadigvæk kunne findes en del trækul. Dette fandtes også under udgravningen i 1940'erne.

Lokalisering af redouten (kanonstillingen) fra 1809

Redoutens placering kan endnu svagt ses på den flade mark, hvorpå den blev anlagt. Endnu kan gravens placering skimtes som en svag niveausænkning og den indenfor liggende vold som en svag hævnning. Gravens placering kunne bedst ses i en tør sommerperiode, da markens afgrøde da stod grøn og frisk over graven længe efter, at den omkringstående afgrøde var modnet.

Redouten var bevæbnet med 2 stk. 18 punnds kanoner og skulle forsvare indløbet til Nakskov samt den lavvandede rende, der løb langs vestsiden af Slotø og Munkholm, den såkaldte Lybækkerrende. Kanonerne havde en maksimal rækkevidde på ca. 2 km med en præcisionsskudlængde på ca. 600 m og en rimelig træfsikkerhed på ca. 1 km.

ARBEJDSFORLØB – TÅRNET

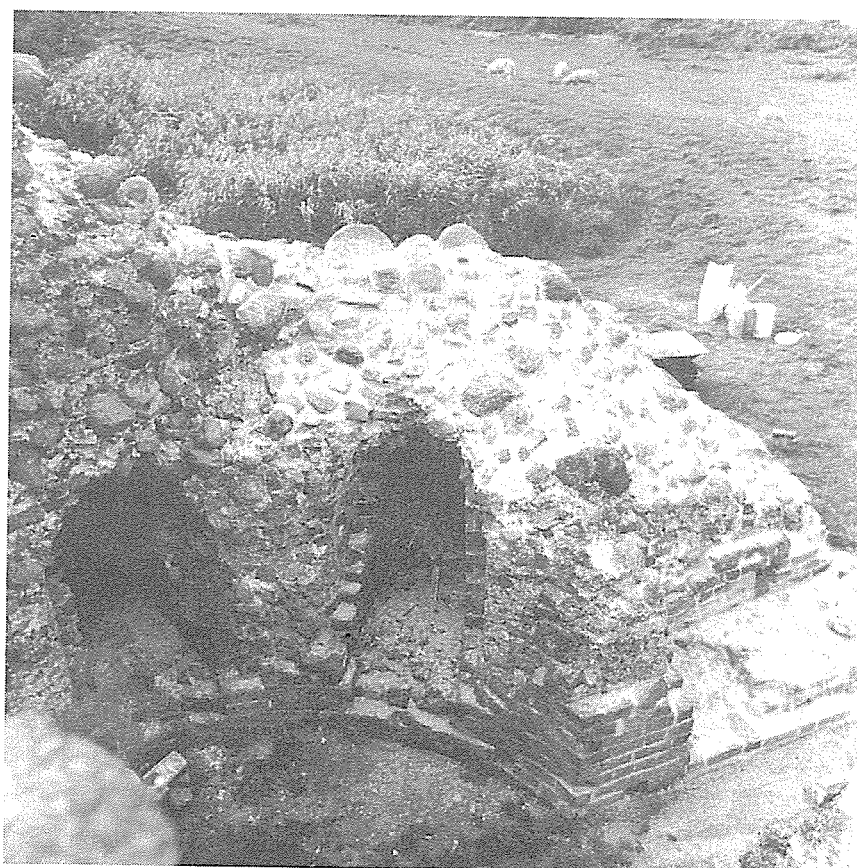
Da denne restaurering af Engelsborg var den første nogensinde, var det vigtigt at foretage så få indgreb som muligt. Kun de områder, der var mest medtagne, blev restaureret med henblik på at bevare så meget oprindeligt materiale som muligt. Herudover blev der som et forsøg anvendt rekonstruktion som sikringsmetode. Dette blev gjort ud fra både konstruktive og formidlingsmæssige hensyn.

Afdækning af murkronen

Al bevoksning og jord blev fjernet fra murene. Der, hvor der var større rodsystemer blev disse smurt med et roddræbende middel (RoundUp). Alt løst mørtel og fyld blev fjernet indtil fast materiale blev nået – dvs., at der nogle steder blev fjernet op til 40-50 cm. De nedtagne fyldsten blev gemt til senere brug.

Den afrensede murkrone blev pustet ren for løst materiale, og der blev påsprøjtet kalkvand á 2 gange for at sikre vedhæftningen. En afdækning blev etableret ved at fastmure fyldstenene igen med et lille fald til siderne, for at sikre afløbsmuligheder for regnvandet. Hvor det var nødvendigt at bruge større mængder af mørtel blev der fyldt ud med stykker af tegl og natursten for at hindre svindrevner, når mørtlen hærder.

Der, hvor der var problemer med frarevnet facademur blev afdækningen etableret, på sådan en måde, at den nåede ud over de øverste sten i facademuren. Dette skulle forhindre vandet i at sive ned

Murkronen over skydeskår VII efter restaurering

Udboring til murbinder

mellem facademuren og murkernen. Mørteloverfladen blev efter en kort tørretid duppet med en tør pensel, eller hvor det blev skønnet nødvendigt, med en pensel dyppet i kalkvand.

Mørteltypen var en hydraulisk kalkmørtel bestående af 1 del kulekalk : 1 del jurakalk : 6 dele vasket bakkegrus 0-4 mm og 0-5 mm.

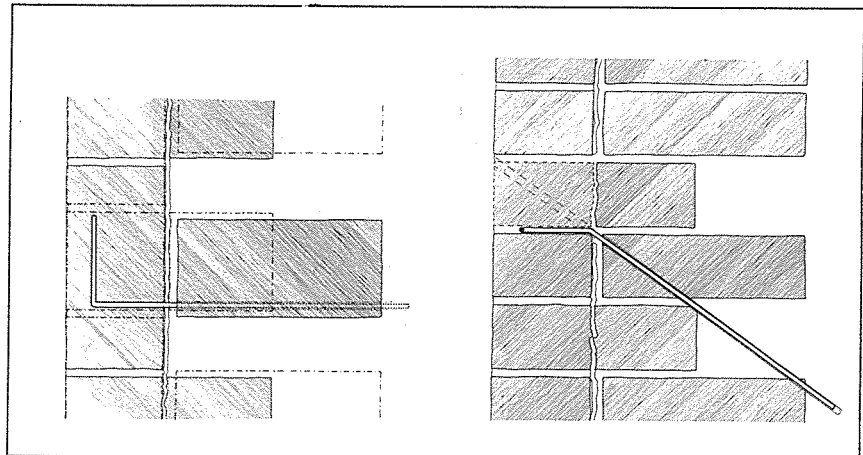
Stabilisering af den frarevnede facademur

Med henblik på at bevare det oprindelige murværk med så lille et indgreb som muligt, blev det besluttet at forankre facademuren til kernen med rustfrie stålankre uden at tage stenene ned. Der blev således udboret nogle udvalgte knækkede murstensbindere. I det hul, der derved opstod, blev der udboret et 8-10 mm hul i en vinkel på ca. 35° skråt nedad til en dybde af ca. 60 cm.

Hullet blev fyldt halvt op med en udfyldningsmørtel bestående af 1/2 kulekalk og 1/2 jurakalk. Den rustfri murbinder blev dernæst sat ind i det udborede hul med udfyldningsmørtlen således, at denne mørtel udfylder det overskydende rum i borehullet. Murbinderens vandrette del blev fastmuret samtidig med den udtagede knækkede murstensbinder.

RESTAURERING

*Princip for placering af murbindere.
Plan og opstalt 1:10*

*Fastmuring af løse sten og
opmuring af murparti*

Inden arbejdet med facademuren blev der overalt foretaget en nummerering af partier med løse sten for at sikre, at nedtagne sten blev indmuret på deres oprindelige plads. Derefter blev de løstliggende sten nedtaget. Den omkringliggende løse mørtel blev fjernet, og der blev pustet rent løst materiale. Alle nedtagne sten blev indmuret på deres oprindelige plads. De sten, der var for medtagne blev udskiftet med andre genbrugte sten fundet ved ruinen

Det nedstyrtede murparti mellem skydeskår VI og VII kunne rekonstrueres nøjagtigt, da der var tydelige spor i kernen efter

*Parti mellem skydeskår V og VI på
tårnet efter restaurering*

Skydeskår VIII efter restaurering

skiftegangsforløbet. Knækkede murstensbindere blev udboret i det omfang, det blev skønnet nødvendigt og rustfri murbindere blev boret ind.

Til slut blev murværket fuget efter, hvor det blev skønnet nødvendigt. Hvor det drejede sig om eksisterende murværk, blev de løse fuger først udkradset og derefter pustet rent for løst materiale. Fugen blev udført som en tilbagetrukket fuge, som efter kort tørretid blev trykket med træfugeske og dernæst kostet over med en tør kalkkost.

Til opmuring og efterfugning blev der benyttet en hydraulisk kalkmørtel bestående af 2 dele kulekalk : 1 del jurakalk : 9 dele vasket bakkegrus 0-4 mm.

Sikring af tårnets åbninger

Skydeskårene I-VIII samt indgangens østre side og trappen fik enkelte beskadigede sten udskiftet og blev derefter efterfuget. Ved skydeskår II blev murkernen omkring skydeskårets østlige afslutning sikret med mørtel og murstensbrokker. Skydeskår VIII blev efterfuget indvendigt i hvælvingen.

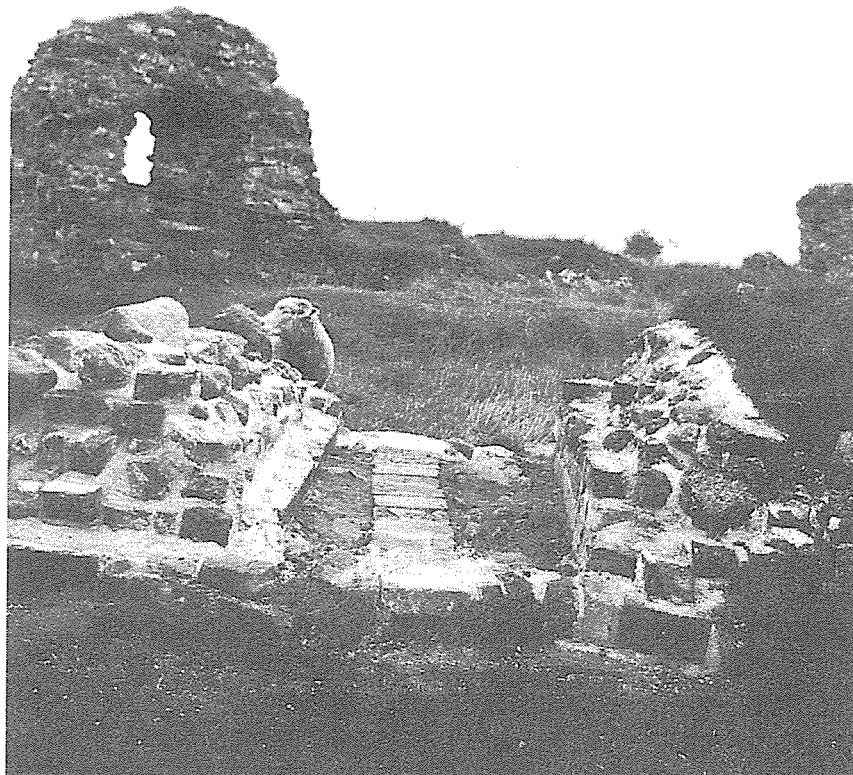
Efter sikringen blev skydeskår I og dele af trappen delvist dækket af græstørv for at mindske sliddet fra de besøgende, der går gennem skydeskåret og trappen for at komme ind i tårnets indre.

ARBEJDSFORLØB – FLANKEMURENE

Døren i østre flankemur var nok især belastet af fårenes slid, hvilket gik ud over især afløbsrenden. Der blev derfor suppleret med nye genbrugte sten både i gulvet og i hjørnerne af døren. Den jord, der blev afgravet over døråbningen blev anvendt ovenpå flankemuren syd for døråbningen. Her var der også et stærkt slid fra fårene på øen.

Dør i østre flankemur efter restaurering

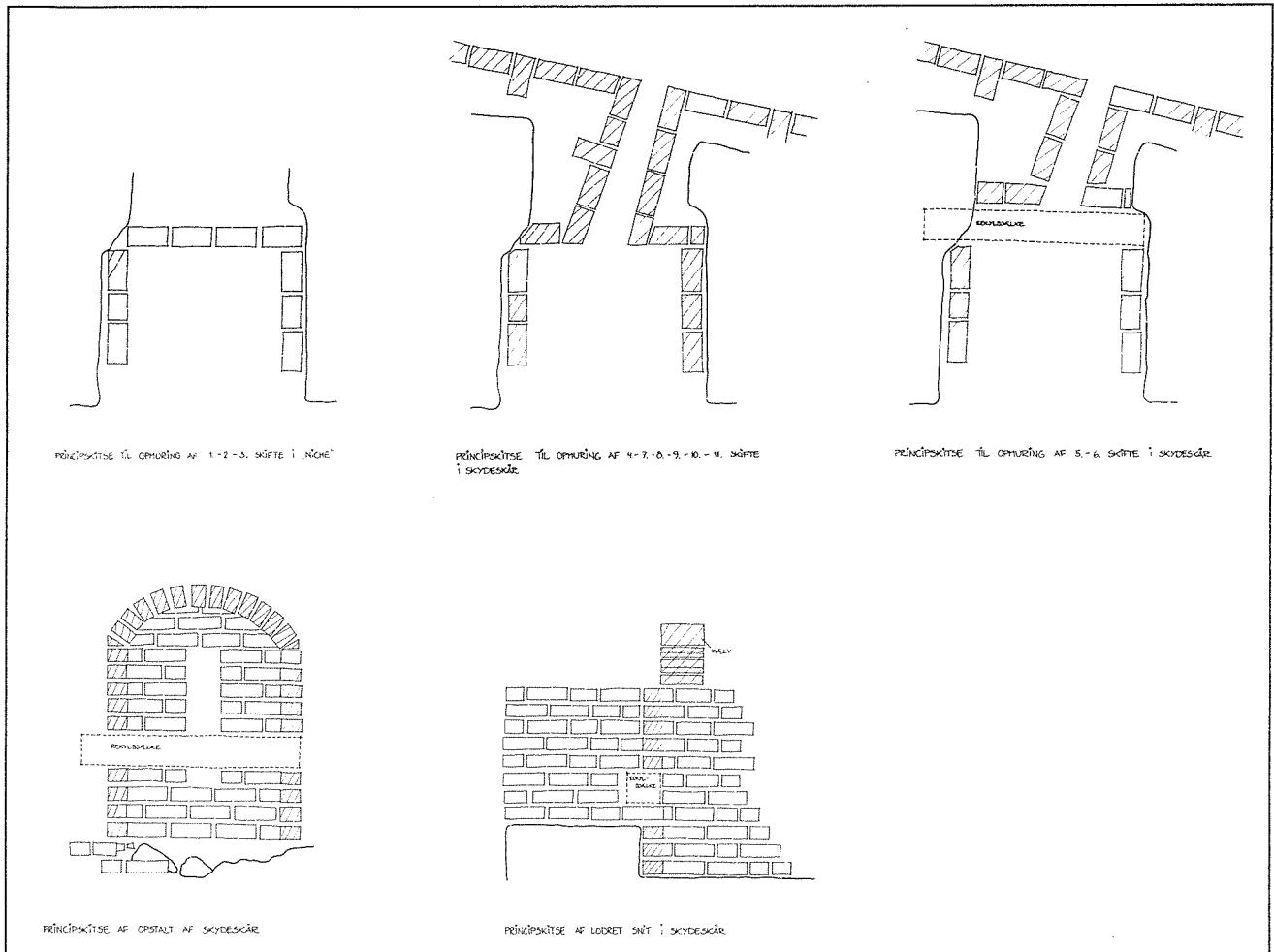

Sikring af skydeskår i østre flankemur ved rekonstruktion

Der var overhængende fare for at det resterende parti af skydeskårets overmuring, der udelukkende bestod af kernemur, ville styrte ned inden længe. Det var ikke muligt at stabilisere den bevarede overmuring på grund af dens dårlige tilstand. Da det var muligt at aflæse sporene efter skydeskåret i østre flankemur tilstrækkeligt sikkert kunne det forsvares at lave en rekonstruktion af.

Ved at vælge rekonstruktion som løsning på et konstruktivt problem fik vi samtidig mulighed for at forbedre formidlingen af ruinen, fordi det herigennem kunne anskueliggøres, hvordan skibsværftets forsvarssystem havde set ud. Det østre skydeskår blev rekonstrueret på grundlag af spor her sammenholdt med sporene i det nordre skydeskår i vestre flankemur, som var det bedst bevarede skydeskår. Flankemurenes skydeskår viste sig nemlig at være ens opbygget.

Nichens mål kunne aflæses i det nordre skydeskår i vestre flankemur dels direkte dels indirekte. De direkte spor sås i rester af hvælvet (A),

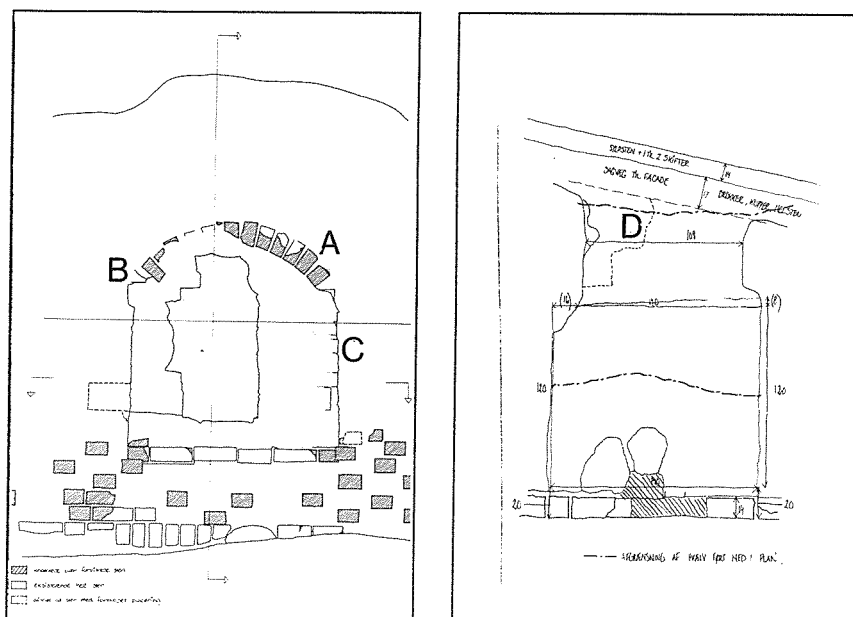
Principskitser til opmuring af skydeskår i østre flankemur. 1:50

der både gav formen og afslutningen af hvælvet. Det angav også, hvor den yderste vederlagssten (B) var placeret. Denne vederlagssten angav tillige bredden af nichen. De indirekte spor sås bl.a i nichens sider, hvor der var aftryk af teglsten (C). Når man lagde 1/2 sten til i hver side, korresponderede dette med vederlagsstenens afslutning.

Bunden i nichen kunne fastlægges efter spor i østre skydeskår. Dette medførte dog en afvigelse fra nordre skydeskår i vestre flankemur, da der fra bunden i nichen og op til rekylbjælkehullet i østre skydeskår var 4 skifter, hvorimod der i nordre skydeskår kun var 3 skifter. Det er dog ikke ualmindeligt, at variationer af den art forekommer i middelalderlige bygninger.

Selve skåret måtte som tidligere nævnt være udført vinkelret på ydermuren, eftersom der ikke var plads til en placering vinkelret på indermuren (D). Bredden af skåret blev bestemt ud fra samme metode som bredden af nichen. Der var aftryk af mursten i skåret i nordre skydeskår i vestre flankemur. Den bredde, der her fremkom blev overført til det østre skydeskårs åbning i ydermuren.

Til venstre: Principskitse af nordre skydeskår i vestre flankemur. Opstalt 1:50. Til højre: Principskitse af skydeskår i østre flankemur. Plan 1:50

Den indbyrdes vinkel på skårets sider kunne nu fastlægges. Den nordre side havde som nævnt en naturlig begrænsning i murkernen, og målet på den indvendige åbning af skåret kunne aflæses i det nordre skydeskår i vestre flankemur. Det udvendige mål var også kendt og derved kunne også den søndre side placeres.

Efter afrensningen af murværket, begyndte opmuringen af skydeskåret på ydersiden af østre flankemur. Der blev benyttet nye munkesten i et mål, svarende til stenregistreringen. Der blev lagt et afretningsskifte over soklen, og derover blev der muret op ved at følge skiftegangen og forbandtet, munkeforbandt, efter spor i muren.

De knækkede murbindere blev boret ud og erstattet med nye bindere. Efterhånden som der blev muret op, blev der pustet løst materiale væk og vandet med kalkvand for bedre vedhæftning mellem nyt og gammelt murværk.

Efter det 7. skifte på ydersiden af østre flankemur, begyndte opmuringen af de 3 første skifter i nichen. I det 4. skifte var det muligt at få forbindelse med muren på østsiden, og på samme tid danne skåret. På grund af flankemurens kileform, måtte nogle sten hugges til for at passe i murflugten.

I 5. skifte indvendigt blev der afsat plads til rekylbjælken, som senere blev lagt på plads. Rekylbjælken blev ikke muret ind i samme arbejds gang som opmuringen, fordi det på daværende tidspunkt ikke var meningen, at den også skulle rekonstrueres. Kassemuren blev efterhånden fyldt med dels teglstensbrokker af normalsten dels granitstumper.

Skydeskår i østre flankemur set fra øst efter restaurering

Hvælvingen tog sin begyndelse efter 11. skifte. Den blev lavet efter skabelon og muret i 1/1 stens bredde. Stenene blev opmuret med fyldte fuger. Fugerne i murværket blev trykket med en træfugeske og muren blev kostet af med en tør kalkkost.

Begrænsningen af murens udstrækning både på inderside og yderside af flankemuren blev udført med en stående fortanding. Rekonstruktionen stoppede der, hvor det skønnedes at kravene til sikring og formidling var opfyldt.

Planering

Efter endt restaurering blev området mellem flankemurene delvist planeret. Udgravningen i 1940'erne havde nemlig efterladt utildækkede udgravningsfelter og frilagte belægninger i forskellige niveauer. Disse huller blev fyldt op med sand fra stranden og dækket med et ca. 10 cm tykt muldlag ovenpå.

Materialeanvendelse

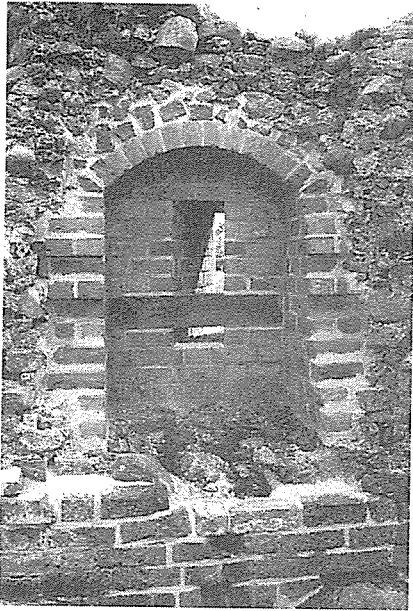
Genbrugte munkesten: Hentet på området

Normalsten til murfyld : 6x12x24 cm, leveret fra Sindal Teglværk

---

RESTAURERING

Skydeskår i østre flankemur set fra vest efter restaurering.

Nye munkesten :	9x14x29 cm, leveret fra Sindal Teglværk
Kulekalk:	1:3 vellagret kalk i 25 kg spande leveret fra Rødvig Kulekalk
Jurakalk:	Leveret i poser á 40 kg fra Rødvig Kulekalk
Tilslagsmateriale:	Vasket bakkegrus 0-4 mm og 0-5 mm
Murbindere:	8 mm rustfri og syrefaste stålbindere fra Grafi A/S, Århus
Egebjælke:	17x18 cm

ARBEJDETS RESULTAT

Gennemførelsen af restaureringen af Engelsborg skibsværftsruin har medført, at det accelererende forfald er stoppet. Ruinen er derved bragt i en tilstand, hvor den kan bevares ved almindelig vedligeholdelse.

Hovedformålet har været at bevare ruinen for vore efterkommere ved så små indgreb som muligt, og samtidig forsøge at forbedre formidlingen af ruinen.

Engelsborg skibsværftsruin var den første ruin under Ruinkampagnen, hvor der blev udført en rekonstruktion som et middel til at sikre det bevarede murværk. Dette kunne kun gøres, fordi sporene, som lå til grund for rekonstruktionen, var entydige.

Oplevelsen af ruinens autencitet er dog ikke forringet ved, at der er udført en rekonstruktion. Rekonstruktionen er kun partiel, og man lades ikke i tvivl om hvad, der er nyt og hvad, der er gammelt.

Vedligeholdelse

Plejen af omgivelserne ved Engelsborg ruin er som privatejet underlagt Storstrøms amt. Der er indgået en aftale med muremester Johan Henriksen, Langø, der forpagter landbruget på øen, om, at han varetager både plejen af omgivelserne samt vedligeholdelsen af ruinen.

Eftersom ruinen er beliggende i et temmelig aggressivt miljø med hård vind og saltpåvirkninger, er det nødvendigt at efterse ruinen lidt oftere end normalt.

RESTAURERING

Hvert andet år efterses facademurene og eventuelle løse fuger udkradses og efterfuges. Murkronen kontrolleres for opståede revner og frostsprængte partier. Facademuren mellem skydeskår VII og IX kontrolleres for evt. udskridning af murens frarevnede facade. Skydeskårenes hvælv kontrolleres for nye sætninger o.lign. skader.

Den uønskede vegetation på og umiddelbart ved ruinen skal fjernes og større rodsystemer skal pensles med et roddræbende middel. Græstørvsbelægningen i skydeskår IX suppleres med græsfrø, hvis det skønnes nødvendig. (Rødsvingel og engrapgræs 1:1)

Græsset i og udenfor ruinen holdes ved afgræsning med får.

ARKIVEMNE: Litteratur
ARKIV/PLACERING:

TRYKKEÅR	FORFATTER	TITTEL	SIDENR.
1599, genoptrykt 1977	A. Huitfeldt	Danmarks Riges Krønike. Kong Hans' Historie	
1830		Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmeme, 1ste Samling.	
1837	C. Paludan-Müller	Jens Andersen Beldenak	
1874	Udg. J.L. Ussing	Niels Laurits Høyens Skrifter 2.	
1879	K. Erslev og W. Møllerup	Kong Frederik den Førstes danske Registranter	
		Engelsborg Ruin ved Nakskov. Illustreret Tidende 22-1	side 212-213
1912-1914	Udg. W. Christensen	Missiver fra Kongerne Christiern Is og Hans' Tid 2.	
1914	Udg. W. Christensen	Missiver fra Kongerne Christiern Is og Hans' Tid 2.	
1922	Ch. A. Jensen	Voldsteder og Herregaarde: I: D. Bruun (udg.), Danmark, Land og Folk. Historisk-topografisk-statistisk Haandbog 4	side 46-53
1922	C.C. Haugner	Nakskov. Lolland III, Nørre Herreds Historie, Topografi og Statistik	side 100-105
1923	K.C. Uldall	Topografiske Indberetninger fra Lolland 1743-44. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog II	side 85-96
1925	Udg. L. Laursen	Kancelliets Brevbøger 1624-1626	
1931	P. Holck	Elfenbensmodellen af "Norske Løve". Rosenborg. Tidsskrift for Søværnen 102	side 65-105
1938	Svend Jørgensen	Engelborg. Lolland-Falsters Herregaarde i fortid og Nutid	side 55-57
1945	C.C. Haugner	Engelborg - Slotø. Nakskov Købstads Historie I	side 155-158
1948	Marius Hansen	Udgravningerne paa Slotø. Foreløbig Meddelelse. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 36	side 499-534
1948	Marius Hansen	Udgravningen af Kong Hanses Skibsværft Engelsborg paa Slotø i Nakskov Fjord. I: Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg. Aarbog	side 20-57

ARKIVEMNE: Litteratur
ARKIV/PLACERING:

TRYKKEÅR	FORFATTER	TITEL	SIDENR.
1949	Otto Norn	Christian III's Borge	side 75, 126–127, 130, 135
1953	Marius Hansen	Ellenbogen – Lollands Albue. Lolland-Falsters historiske Aarbog 6	side 68–81
1954	Udg: A. Bjerrum og CH. Lisse	Maribo amts stednavne. Danmarks stednavne II	
1955	J.P. Trap	Trap Danmark 4 - Præstø amt	side 761–763
1970	E. Kjersgaard og J. Hvidtfeldt	De første Oldenborgere 1448-1533 I: Danmarks Historie(red. J. Danstrup og H. Koch) 5	side 76–303
1974	Palle Lauring	Slotø. Her skete det. 3. Øerne	side 125–129
1981	R. Broby-Johansen	Kunstvejviser. Med Broby på Sydhavsøerne Lolland-Falster og Møn	
1981	Erik Aalbæk Jensen	"Engelen" og de andre frygtelige skibe fra Engelsborg Skibsværft. I: Livet på Øerne.	side 64–79
1981	Marius Hansen	Engelsborg - Slotø værft og fæstning i Nakskov Fjord. I NS-bladet nr. 120	side 8–10
1982	E. Kjersgaard	Kjersgaards Danmarkshistorie 1	
1985	J. Hertz	Some Early 16th Century Fortifications i Denmark. I: Château Gaillard, Etudes de Castellologie médiévale 12	side 49–63
1986	J. Hertz	Nogle danske borge og fæstninger fra begyndelsen af det 16. århundrede. Nordsleviske Museer, Årbog for museerne i Sønderjyllands amt 13	
1986	I. Ericsson	Burgen und Herrenhöfe auf den süddänischen Inseln. Vorstellung und Teilergebnisse eines Forschungsprojektes. I: Medeltiden och arkeologin, Festskrift till Erik Cinthio. Lund Studies in Medieval Archaecology 1	side 241–256
1988	I. Ericsson	Engelborg på Slotø – skibsværft, fæstning og lensmandssæde fra kong Hans' tid. Hikuin 14	side 261–274
1989	Tommy Larsen	Skibsbyggeri i 480 år. I: Lollands Bank, beretning og regnskab 1989	side 2–3 på omslaget

ARKIVEMNE: Beretninger
ARKIV/PLACERING: Skov- og Naturstyrelsen

DATO	TITEL	FORFATTER	ANTAL SIDER
April 1987	Istandsættelsesrapport. Engelsborg – Slotø. 1985	Jørgen Frandsen	33 sider
01.03.88	Istandsættelsesrapport. Engelsborg – Slotø. 1987	Elise Stoklund	28 sider
01.03.89	Istandsættelsesrapport. Engelsborg – Slotø. 1988	Birgitte Hansen	15 sider
1989	Istandsættelsesrapport. Engelsborg – Slotø. 1989	Pernille Mathisen	20 sider

ARKIVEMNE: Beretninger
ARKIV/PLACERING: Natiinalmuseet, 2. afd.

DATO	TITEL	FORFATTER	ANTAL SIDER
2. juni 1808	Beretning til den danske Oldsagskommission	Captajn Abrahamsen	1 side
1877	Beretning	J.M. Petersen	
1901	Beretning	Erik Schiødte	
7. september 1904	Beretning	P. Hauberg	3 sider
Juli 1912	Notitser om Slotø	M. Mackeprang	1 side
	Notesbøger:		
	A I		side 57 ff
	H. VII		side 56 f
	CMS CXX		side 50-51, 59
	J.S. IV		side 170 ff
	H VII		side 54 ff
	H.P. IX		side 61
	CMS XLVI		side 121
15/1 1895		Fredningsdeklaration	2 sider

ARKIVEMNE: Avisartikler
ARKIV/PLACERING:

DATO	TEKST	AVIS	FORFATTER
24. maj 1917	Middelalderfund paa Slotø	Vestlollands Avis	J. C.
6. juni 1917	Middelalderfundet paa Slotø	Vestlollands Avis	

ARKIVEMNE: Opmålinger og tegninger
ARKIV/PLACERING: Skov- og Naturstyrelsen

DATO	TEKST OG MÅL	NAVN	FORMAT
9.1985	Princip for murbindere 1:5, 2 tegninger	Jørgen Frandsen	A3
9.1985	Opmåling af tømmerkonstruktion nord for vestre flankemur 1:50	-	-
6.9.1985	Tømmerkonstruktion nord for den vestlige flankemur. 1:20	-	-
Juli 1987	Opmåling. Skydeskår i østre flankemur. Opstalt mod vest 1:10	Elise Stoklund	-
Juli 1987	Opmåling. Søndre skydeskår, vestre flankemur. Opstalt mod øst 1:10	-	-
August 1987	Opmåling. Søndre skydeskår, vestre flankemur. Plan 1:10	-	-
August 1987	Opmåling. Søndre skydeskår, vestre flankemur. Snit set mod nord 1:10	-	-
August 1987	Opmåling. Nordre skydeskår, vestre flankemur. Opstalt mod vest 1:10	-	-
August 1987	Opmåling. Nordre skydeskår, vestre flankemur. Snit set mod nord 1:10	-	-
August 1987	Opmåling. Nordre skydeskår, vestre flankemur. Opstalt set mod øst. 1:10	-	-
August 1987	Opmåling. Nordre skydeskår, vestre flankemur. Plan 1:10	-	-
7.88	Skitseopmåling af plan 1:10. Skydeskår i østre flankemur	Birgitte Hansen	-
7.88	Opmåling 1:10. Døråbning østre flankemur	-	-
5.89	Principskitser til opmuring af skydeskår i østre flankemur 1:10. 5 tegninger	Pernilla Mathisen	-
5.89	Principskitse til opmuring af skydeskår i østre flankemur. Plan 1:20.	Jørgen Frandsen	-

ARKIVEMNE: Opmålinger og tegninger
ARKIV/PLACERING: Nationalmuseet, 2. afd.

DATO	TEKST OG MÅL	NAVN	FORMAT
	6 fotografier af tegninger		I
	Kopi af matrikelkort		I
	1 foto		I
	1 blad af Trap 3. udg		I
	1 blad af Illustreret Tidende		II
	1 måleblad, plan		II
	9 opmålinger (kladder)	Taage Sand	II
	1 plan med tekst, Fortidsmindeforvaltningen		II
	5 negativer af opmålinger		IV
	1 plan 1:100. Bygn. huller	H.L. Damm	II
	Rekonstruktionsskitse		II
1877	2 opklæbede fotos		I
1877	Prospekt set mod øst	Magnus Petersen	II
1877	Snit i tårn	-	II
1877	Plan	-	II
1904	1 Opmåling, Plan	P. Hauberg	I
1944	1 tryk af plan	Ric. Bjerger Jørgensen	III
1947	3 tryk af opmålinger af Tage Sand		III
1947	1 plan af hele anlægget 1:500	Målt af Tage Sand, tegnet af Grethe Kølle	IV
1947	6 opmålinger, planer og opstalter, 1:50	-	IV

ARKIVEMNE: Fotos sort/hvide
ARKIV/PLACERING: Skov- og Naturstyrelsen

ÅR	TEKST	FOTOGRAF	FORMAT
1985-1989	Fotoregistrering af Engelsborg før under og efter restaureringen	Jørgen Frandsen	13x13 cm (6x6 cm negativer)

ARKIVEMNE: Fotos, dias
ARKIV/PLACERING: Skov- og Naturstyrelsen

DATO	TEKST	FOTOGRAF	FORMAT
1983-1989	Fotoregistrering af Engelsborg før, under og efter restaureringen	Jørgen Frandsen og Kjeld Borch Vesth	24x36 mm og 6x6 cm

---

ARKIVEMNE: Fotos, sort/hvide
ARKIV/PLACERING: Nationalmuseet, 2. afd.

DATO	TEKST	FOTOGRAF	FORMAT
	Luffotos, 4 stk.	H.S.	
1904	Registrering, 6 stk.	P.H.	
1912	Registrering, 6 stk.	M.M.	
1917	Kajanlægget, 2 stk.	P.N.	
1934	Efter Magnus Petersens plan i NM 2, 1 stk	S.B.	
1944	Fra udgravningen, 4 stk.		
1944	Fra udgravningen, 10 stk.	V.H.	
1944	Oversigtsbilleder fra udgravningen, 2 stk.		
1944	Før og under udgravningen 39 stk.		
1945	Fra udgravningen, 17 stk.		
1946	Fra udgravningen, 7 stk.	V.H.	
1946	Fra udgravningen, 2 stk.	GGK	
1946	Fra udgravningen, kajanlægget, 8 stk.	V.H.	
	Fra udgravningen, 29 stk.	V.H.	

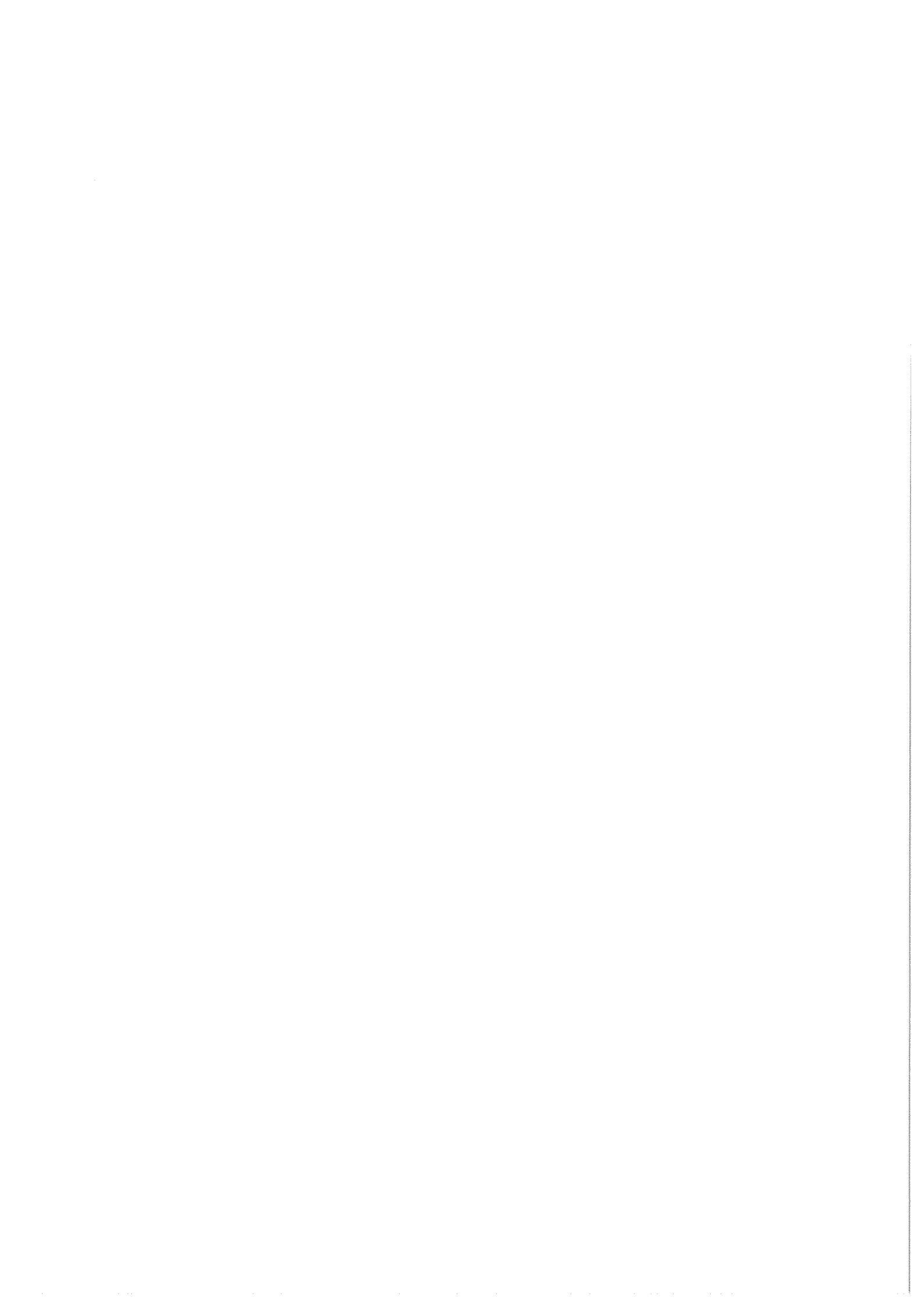

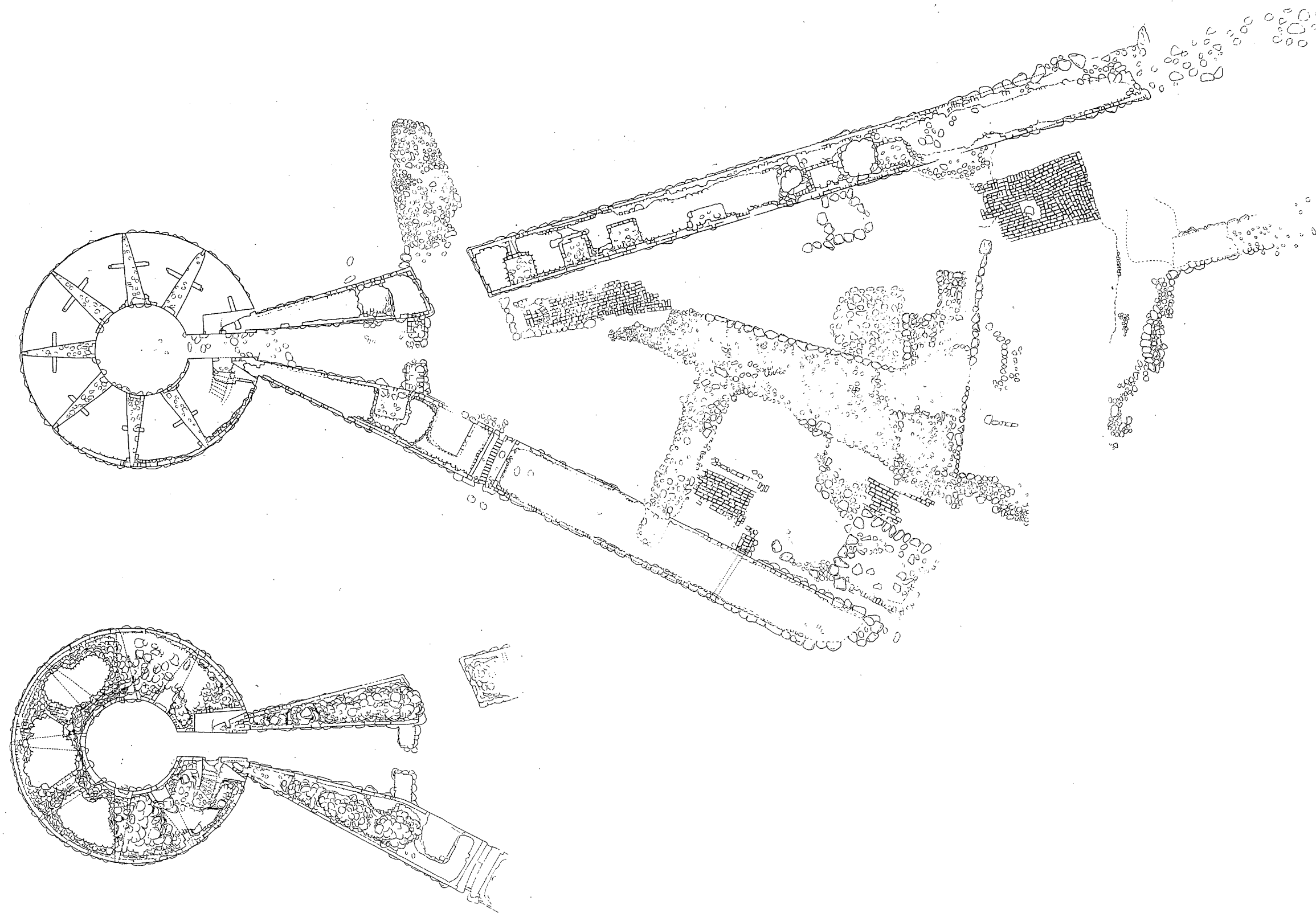
ARKIVEMNE: Fotos, sort/hvide
ARKIV/PLACERING: Maribo Museum

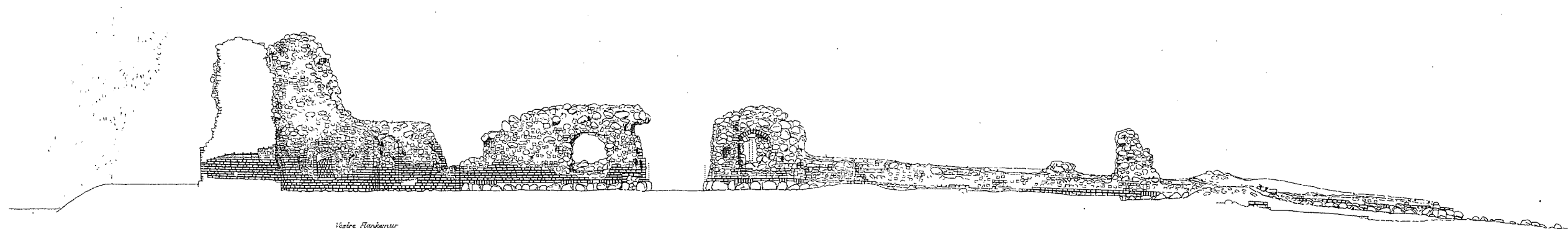
DATO	TEKST	FOTOGRAF	FORMAT
1944-47	Udgravningen af Engelsborg og Albuen – Fotokopier på NM 2	Jens Chr. Olsen og muligvis Marius Hansen 112 stk.	

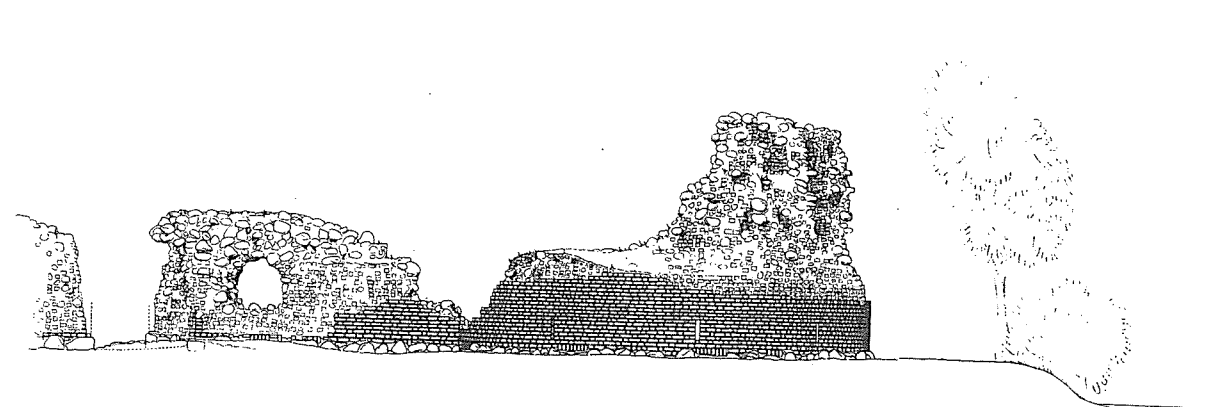

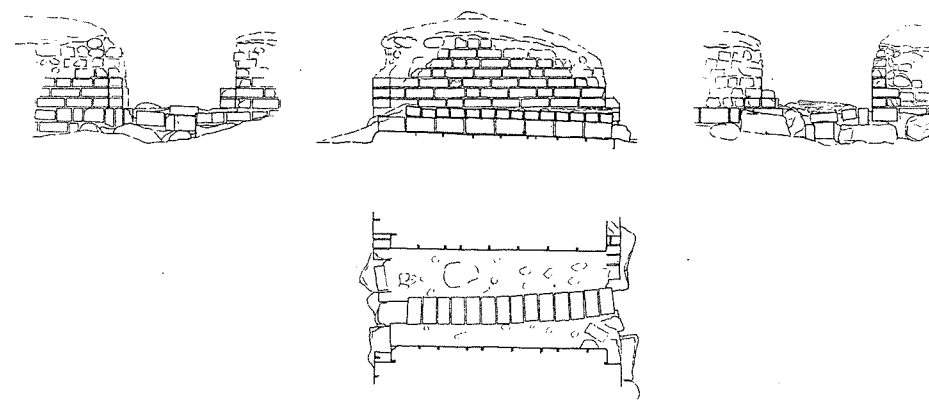
Opmåling 1:200.
1. etageplan og tårnets 2. etageplan. Målt af Tage Sand tegnet af Grethe Kølle 1947

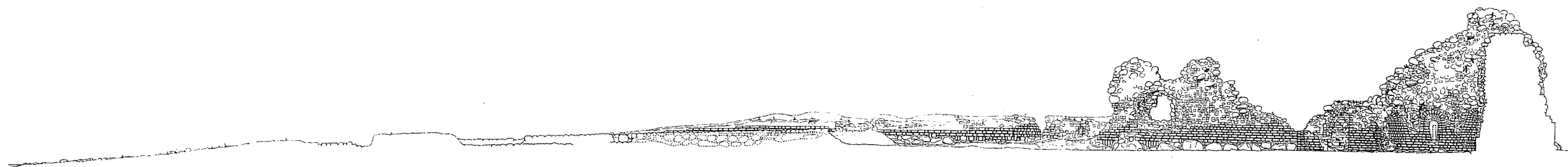
Vestre Flankemur

Vestre Flankemur

Østre Flankemur

Østre Flankemur

Opmåling 1:200.
Vestre flankemur set mod vest, østre flankemur set mod øst, vestre flankemur set mod øst og dør i østre flankemur. Målt af Tage Sand tegnet af Grethe Kølle 1947.